

Universiteit Utrecht

Het Huwelijk tussen Kerk en Staat in tijden van Dictatuur.

De verzoening met het Vaticaan door
Mussolini en Franco, in het historisch
perspectief van de spanningsrelatie tussen
kerk en staat in Italië en Spanje.

Joeri Pool, 3769852

Universiteit Utrecht

Masterthesis Politiek en Maatschappij in Historisch Perspectief

Begeleider: Dr. Mr. Frans Willem Lantink

Datum: 15 augustus 2016

Woorden: 25.698

Samenvatting

Deze masterthesis gaat in op de negentiende-eeuwse spanningen tussen kerk en staat in Italië en Spanje en de manier waarop deze later van invloed waren op de relatie tussen het Vaticaan en de dictaturen in beide landen. De hoofdvraag van deze scriptie die hieruit voortvloeit is of de negentiende-eeuwse spanningen tussen kerk en staat van invloed zijn geweest op de verhoudingen tussen kerk en staat onder Mussolini en Franco en de oplossingen die tijdens de beide dictaturen gekozen werden. Het onderzoek maakt daarbij gebruik van de comparatieve analyse om de verschillen en overeenkomsten in beide landen te analyseren, om zo tot een dieper inzicht te komen over de vraag of deze relatie gebaseerd was op ideologische affiniteit of pragmatische politiek. Belangrijke aspecten binnen het onderzoek behelzen de spanning tussen kerk en de liberale staat van de negentiende eeuw, de opkomst van de nieuwe ideologieën van het fascisme en francoïsme en de verzoening tussen kerk en staat ten tijde van de dictatuur en de daarmee in verband gebrachte ‘jaren van consensus’.

Inhoudsopgave

Inleiding	2-9
Hoofdstuk I	
Spanningen tussen Kerk en Staat in de 19e eeuw.	10-28
Hoofdstuk II	
De relatie tussen kerk en staat in de nieuwe ideologieën.	29-48
Hoofdstuk III	
Concordaten met de dictatuur en de verzoening tussen kerk en staat.	49-68
Conclusie	69-72
Literatuurlijst	73-78

Inleiding

Het is daarom de plicht van leiders van republieken om de fundaties van de religie van hun naties hoog te houden, want zo is het makkelijk om het volk religieus te houden en als gevolg hiervan goed gedirigeerd en verenigd.

Niccolò Machiavelli.

Op 28 juli 2014 bezocht paus Franciscus de Italiaanse stad Caserta. Hier sprak hij met een grote groep representanten van de Pinksterbeweging, aan wie hij zijn excuses aanbod en om vergiffenis vroeg voor de rol die het Vaticaan speelde in de jarenlange vervolging van deze Protestantse minderheid in Italië.¹ In zijn redevoering stelde de paus dat het belangrijk was om de discriminerende wetgeving onder het fascisme te herdenken die zich richtte op ras of religieuze overtuiging, waar ook de Pinksterbeweging tijdens de fascistische dictatuur te lijden had gehad. Door deze uitspraak erkende de paus dat het Vaticaan in deze tijd een rol speelde in het steunen van de fascistische regering en daarmee indirect ook in de vervolging van de Pinksterbeweging, welke door de toenmalige fascistische staatssecretaris van binnenlandse zaken Guido Buffarini Guidi verboden werd verklaard.² De voorganger van Franciscus, Johannes Paulus II, had in het jaar 2000 ook al een uitgebreid *mea culpa* laten horen voor de misstappen van de katholieke kerk in het verleden.³ Het *mea culpa* van beide pausen raakte ook de rol die de kerk speelde ten tijde van het fascisme. Het is daarmee ook een bezinning op het klassieke thema van de verhouding tussen kerk en staat. Een opmerkelijk ‘succes’ van Mussolini was het beslechten van de verstoorde verhouding tussen kerk en staat na de eenwording van Italië en de daarmee gepaard gaande ondergang van de Kerkelijke Staat in Midden-Italië. Onder Mussolini werden de verhoudingen tussen kerk en staat opnieuw vorm gegeven.

¹ I. San Martín, ‘Pope apologizes for the Catholic persecution of Pentecostals’, *Globe Correspondent*, 28 juli 2014.

² R. Bracco, *Persecuzione in Italia* (Rome 1967) 73.

³ M. Leijendekker, ‘Paus vraagt vergiffenis voor fouten’, *NRC*, 13 maart 2000.

Onder de dictatuur van Franco kreeg de rooms-katholieke kerk een zeer sterke positie in Spanje, die zij in de negentiende eeuw niet had bezeten. Beide dictators sloten concordaten met het Vaticaan en de publieke rol van de kerk was onderdeel van de maatschappelijke orde. De verschillen tussen het ultrakatholicisme onder Franco enerzijds en de herstelde verhoudingen met het Vaticaan onder Mussolini waren groot, maar er zijn opmerkelijke parallelen die nader onderzoek verdienen. De politiek ten aanzien van de kerk lijkt sterk beïnvloed door de bestaande spanningsrelatie tussen kerk en staat in beide landen. Deze problemen hadden hun oorsprong in de negentiende eeuw, met de opkomst van de liberale opvatting over de verhouding tussen kerk en staat in zowel Italië als Spanje. Deze eeuw kenmerkte zich daarnaast door de opkomst van seculiere ideologieën zoals nationalisme en het vaak sterk antiklerikale socialisme en communisme. Vooral de liberale gedachte dat kerk en staat gescheiden dienden te zijn, leidde bijvoorbeeld in Spanje tot naasting van veel kerkelijk grondbezit en het terugdringen van de rol van de kerk in het onderwijs. De katholieke kerk kreeg zowel in Italië als in Spanje in de negentiende eeuw daardoor veel veranderingen te verduren. Antiklerikale politiek van de liberale staat en antiklerikale opvattingen van sociale bewegingen ondermijnden de traditionele macht en positie van de kerk in deze landen.

De hoofdvraag van deze scriptie die hieruit voorkomt is of de negentiende-eeuwse spanningen tussen kerk en staat van invloed zijn geweest op de verhoudingen tussen kerk en staat onder Mussolini en Franco en de oplossingen die tijdens de beide dictaturen gekozen werden. Dit leidt tot de volgende deelvragen: waaruit bestonden de spanningen tussen kerk en staat in Italië en Spanje en zijn deze te vergelijken? Zijn de spanningen tussen kerk en staat ideologisch te verklaren? Welke betekenis hadden de concordaten van Mussolini en Franco met het Vaticaan als sluitstuk van de ‘verzoening’ tussen kerk en staat onder beide dictaturen en zijn de regimes van Mussolini en Franco hierin vergelijkbaar? Was de politiek van het Vaticaan richting beide dictaturen vergelijkbaar? En was er een ideologische affiniteit tussen het anticommunistische rooms-katholicisme onder Pius XI en Pius XII enerzijds en het Italiaans fascisme en het Spaans franquisme anderzijds?

De concordaten die beide dictators sloten met het Vaticaan vormden het resultaat van een rechtstreekse samenwerking tussen de Italiaanse en Spaanse staat onder Mussolini, Franco en het Vaticaan en zijn daarom een waardevolle primaire bron om voor de vraagstelling van deze scriptie te gebruiken. In dit vergelijkend onderzoek staat de vraag centraal hoe de verhoudingen tussen kerk en staat na de concordaten veranderden en wat dit voor de respectievelijke regimes en het Vaticaan betekende. Hoe moet deze samenwerking tussen de katholieke kerk en de regimes in Italië en Spanje gezien worden? De reputatie van de pausen Pius XI en Pius XII is nauw verweven met hun reactie op het fascisme, nationaal-socialisme en de Tweede Wereldoorlog. Na 1945 is het onderwerp vooral door de discussie over de rol van Pius XII en zijn 'zwijgen' ten aanzien van de Holocaust zeer beladen. John Cornwell stelt in zijn boek met de veelzeggende titel *Hitler's Pope, The secret History of Pius XII* (1999), dat de paus niet opkwam voor de onderdrukte minderheden in Europa tijdens de oorlog, maar meer bezig was met de positie van zijn kerk sterk te houden. Ook de Nederlandse historicus Jan Bank gaat in zijn boek *God in de Oorlog* (2015) in op de relatie van de paus met de fascistische dictators. Ook hij velt geen positief oordeel over de paus. Mocht Pius XII al kritiek uiten op vervolging, dan deed hij dat zonder het woord 'Joden' in de mond te nemen. Ook in het boek *The Pope and Mussolini: the secret History of Pius XI and the Rise of fascism in Europe* (2014) van David I Kertzer wordt ingegaan op de manier waarop het Vaticaan zich jegens de fascistie profileerde.

In dit werk stelt hij dat een openlijke breuk tussen het Vaticaan en het fascistische regime tijdens haar regeerperiode in Italië nooit heeft plaatsgevonden. Een algemene veroordeling van de rol van het Vaticaan in de samenwerking met de fascistische en clericofascistische regimes van het interbellum werd al in 1965 verwoord door Karl Heinz Deschner in zijn werk *Mit Gott und den Faschisten. Der Vatikan im Bunde mit Mussolini, Franco, Hitler und Pavelić* (2014). De these van dit boek luidt dat het Vaticaan, omwille van de dreiging van het communisme, de handen ineensloeg met de fascistische regimes van Europa.⁴

⁴ K. Deschner, *Mit Gott und den Faschisten. Der Vatikan im Bunde mit Mussolini, Franco, Hitler und Pavelić* (New York 2014) 5-6.

Het is duidelijk dat er na 1960 een opkomende belangstelling is geweest onder historici naar de rol van het Vaticaan in de Tweede Wereldoorlog. Was de samenwerking tussen het Vaticaan, Franco en Mussolini nu echter pragmatisch omdat de fascisten en het Franco-regime nu eenmaal de macht hadden, of was het een ideologisch gedreven samenwerking omdat de ideologie van de regimes en en het rooms-katholicisme op enkele punten wellicht overeenkwamen qua hiërarchische structuur en maatschappijvisie? Om hier voor zowel Italië als Spanje antwoord op te geven zal ik gebruik maken van comparatieve geschiedenis (wat zodadelijk verder zal worden toegelicht) om zo de verschillen en overeenkomsten tussen Italië en Spanje naar voren te kunnen brengen. Zodoende kan ik kijken of het Vaticaan één positie innam voor beide regimes, of dat er wezenlijke verschillen bestaan tussen de relatie met beide landen. Dit is belangrijk, omdat ik hieruit een conclusie kan trekken en wellicht een algemene tendens kan opstellen wat betreft de rol van het Vaticaan ten aanzien van het fascisme in Zuid-West Europa. Van belang is hierbij te stellen dat het onderzoek zich niet zal richten op de vraag of het Vaticaan met de fascistten heeft samengewerkt, maar wat in beide landen de beweegredenen waren en hoe deze zich uiteindelijk binnen deze regimes manifesteerden. Door middel van een vergelijkende analyse zal ik kijken naar hoe dit van invloed is geweest op de veranderingen in de relatie tussen kerk en staat.

Het belang van vergelijkende geschiedenis.

In het artikel *Historische Komparatistik in den internationalen Geschichtsschreibung* van Heinz-Gerhard Haupt bespreekt hij de belangrijke vernieuwing van de vergelijkende geschiedschrijving. Haupt stelt dat de wortels van deze methodologie in de historische sociologie liggen, zoals dat in de werken van Barrington More, Charles Tilly en Theda Skocpol naar voren komt. Hierin worden internationale vergelijkende onderzoeken gedaan, waar gezocht wordt naar de oorzaken van sociale bewegingen en revoluties.⁵ Vergelijkende geschiedenis kijkt daarbij over de nationale context heen en onderzoekt sociale en politieke problemen, constructies en structuren in meerdere landen.

⁵ H. G. Haupt, 'Historische Komparatistik in den internationalen Geschichtsschreibung'. In: G. Budde, S. Connad en O. Janz (ed) *Transnationale Geschichte. Themen, Tendenzen und Theorien* (Bonn 2010) 138.

Haupt stelt daarbij dat het van belang is het onderzoek naar verschillende landen door een goede vraagstelling met elkaar te verbinden. Het centrale thema is daarin het onderzoek naar overeenkomsten en verschillen en deze vervolgens te analyseren. Het gaat daarbij niet om de uitleg van één bijzondere gebeurtenis maar om de structurering van meerdere gebeurtenissen in een grotere, transnationale ontwikkeling.⁶ Door de historische ontwikkelingen in landen te vergelijken is relatief snel te herkennen welke factoren van grote invloed zijn. Zo kunnen causaliteiten ontdekt worden die in individuele casestudies verborgen zouden blijven. Een voorbeeld hiervan dat Haupt geeft is de rol van de staat in de Russische, Franse en Chinese revoluties.⁷ Bovendien biedt de comparatieve methode een mogelijkheid om aan nationale verkokering te ontkomen en transnationale verbanden en vergelijkbare processen te zien. De traditionele historiografie richt zich vaak uitsluitend op het perspectief van de eigen natiestaat.

In *Comparison and Beyond* definieert Jürgen Kocka het karakter van de comparatieve geschiedenis. Deze *histoire comparée* helpt om vragen te identificeren en helderheid te verschaffen over een speciale individuele casus door een nadere vergelijking met een andere casus. Vergelijkend onderzoek kan een ‘provinciaal niveau’ van historisch onderzoek naar een hoger niveau brengen. Daarnaast kan er volgens Kocka nog sprake zijn van *histoire croisée*, wanneer historische gebeurtenissen in verschillende landen of periodes in elkaar verweven zijn of met elkaar verbonden zijn. Vergelijkend onderzoek betekent volgens Kocka het vergelijken van twee of meer historische fenomenen op systematische wijze, met aandacht voor overeenkomsten en verschillen om zo tot diepgaander inzicht te komen.⁸ Kocka geeft in zijn werk een aantal voorbeelden van hoe comperatief onderzoek verder kan worden toegespitst. *Descriptively historical comparison* is de term die voor mijn onderzoek van belang is. Het is niet een sociaalwetenschappelijke methode van vergelijken, maar een meer hermeneutische benadering, met een hermeneutisch verklaringsmodel waarbij gekeken wordt naar vergelijkbare motieven en ideeën.

⁶ Haupt, *Historische Komparatistik in den internationalen Geschichtsschreibung*, 139.

⁷ Haupt, *Historische Komparatistik in den internationalen Geschichtsschreibung*, 142-143.

⁸ J. Kocka, ‘Comparison and Beyond’, *History and Theory* 42 (februari 2003) 39-44.

Functioneert de ene staat in Afrika bijvoorbeeld wel en de andere niet, dan kan er een vergelijkend onderzoek worden gedaan naar de factoren die hiervan op invloed kunnen zijn. Zo kan men dus concluderen welke factoren tot een goed functionerend staat kunnen leiden en welke juist tot disfunctioneren leiden. Een ander belangrijk onderdeel van deze vergelijkende methode is dat je, door meerdere onderzoeksgebieden te bestuderen, een algemene regel kan afleiden. Het doel van dit onderzoek is dus om te kijken of er in de politiek van het Vaticaan een consistente lijn te ontdekken valt met betrekking tot het fascisme en francoïsme. In het boek *De constructie van het verleden* (2014) geeft Chris Lorenz een methode om dit te kunnen doen. Het vergelijkende verklaringsmodel kan helpen een wetmatigheid of algemene regel in de geschiedenis te ontdekken.⁹ Daarbij wordt in dit onderzoek gebruik gemaakt van een kwalitatieve vergelijking zoals de diplomatieke relatie tussen Spanje, Italië en het Vaticaan en de concordaten.

Er wordt gezocht naar een samenhang, ofwel correlatie, in deze diplomatie relatie. Hierin wordt gezocht naar systematische en ideologische overeenkomsten die kunnen helpen bij het beantwoorden van de hoofdvraag en de deelvragen. Een begrip dat hierbij van toepassing is, is *ideological permeability*. Michael Freeden introduceert dit begrip in zijn werk *Ideology. A very short introduction* (Oxford 2003). Het begrip beslaat de doorlaatbaarheid van ideologieën.¹⁰ Theorieën en concepten binnen de ene ideologie kunnen ook gevonden worden binnen die van een ander. Er vindt dan een overlapping plaats tussen beide ideologieën. Als geconcludeerd kan worden dat dit het geval is, zou vervolgens gekeken kunnen worden of deze permeability invloed heeft op de relatie tussen de ideologieën.

⁹ C. Lorenz, *De constructie van het verleden, Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (Amsterdam 2014) 164-165.

¹⁰ M. Freeden, *Ideology. A Very Short Introduction* (Oxford 2003) 63-64.

In dit geval betreft dat de permeability tussen de antimoderne ideologie van het pausdom in de negentiende en twintigste eeuw en de ideologie van het fascisme en franquisme. Antiliberalisme, anticommunisme, het geloof in autoriteit, het corporatisme en het anti-individualisme zijn aspecten die deze ideologieën gemeen hebben. In deze masterthesis zal aan de hand van een comparatief onderzoek op deze permeability worden ingegaan om zo antwoord te kunnen geven op de vraag of *ideological permeability* leidde tot een ideologische verwantschap en zo een reden was voor de relatie tussen het Vaticaan en de dictaturen in Italië en Spanje.

Indeling van het onderzoek.

In dit onderzoek wordt antwoord gegeven op de vraag of de spanningen tussen kerk en staat in de negentiende eeuw in zowel Italië als Spanje verklarend kunnen zijn voor de relatie die het Vaticaan met de dictaturen aanging. Allereerst richt ik mij in dit onderzoek op de negentiende eeuw. Dit gedeelte van het onderzoek zal de spanningen tussen kerk en staat in Italië en Spanje onderzoeken en gaat daarbij op zoek naar verklaringen voor deze spanningen. Daarbij zal ook gekeken worden naar de manier waarop het Vaticaan zich in deze spanningen profileerde. Daarbij zal in dit gedeelte van het onderzoek aandacht zijn voor het vergelijkend historisch onderzoek. Welke overeenkomsten zijn er tussen Italië en Spanje te vinden en waarin verschilden zij? Als hierop antwoord is gevonden zal het volgende gedeelte van het onderzoek zich richten tot de visie van de opkomende ideologieën op de verhouding tussen kerk en staat. Hoe zag Mussolini de positie van de kerk in zijn toekomstig Italië en hoe keek Franco hier tegenaan? Wederom zal daarbij worden ingegaan op de overeenkomsten en verschillen om zo toe te werken naar het laatste gedeelte van het onderzoek, namelijk de periodes van de dictaturen.

Deze periodes werden gekenmerkt door het sluiten van de concordaten en worden gezien als de Italiaanse en Spaanse verzoening tussen kerk en staat. Hier is vergelijkend primair bronnenonderzoek mogelijk, door de beide concordaten met elkaar te vergelijken. Uit deze vergelijking kunnen dan de belangrijkste verschillen en overeenkomsten worden gehaald om deze vervolgens verder te analyseren. Daarbij hoop ik duidelijkheid te kunnen geven waarom deze verzoening tussen kerk en staat voor zowel de beide dictators en het Vaticaan van belang was en hoe de spanningen tussen kerk en staat in deze katholieke landen hiervan op invloed zijn geweest. De hoofdvraag of de negentiende-eeuwse spanning tussen kerk en staat van cruciaal belang is geweest voor de manier waarop de relatie tussen het Vaticaan en de dictaturen in Italië en Spanje zich manifesteerde, en of deze relatie pragmatisch of ideologisch bepaald was, zal tot slot in de conclusie worden beantwoord. Het onderzoek onderscheidt zich door te kijken naar de invloed van de politieke *longue durée* van beide landen en de methode van comparatieve geschiedenis te combineren en zo een completer inzicht te krijgen in de redenen waarom het Vaticaan de relatie met de beide dictaturen aanging.

Hoofdstuk I. Spanningen tussen Kerk en Staat in de 19e eeuw.

In dit eerste gedeelte van het onderzoek staat de vraag centraal hoe de verhouding tussen kerk en staat in Italië en Spanje in de negentiende eeuw veranderde. Hiermee wordt de basis gelegd voor het beantwoorden van de hoofdvraag, namelijk of de relatie tussen het Vaticaan en de dictatuur in beide landen haar oorsprong vond in de negentiende-eeuwse spanningen tussen kerk en staat in beide landen.

Spanningen tussen kerk en staat in Italië.

In het werk *Catholicism in Modern Italy* (2008) gaat John Pollard in op voortdurende strijd tussen de liberale staat en de katholieke kerk in Italië. Pollard laat zien dat deze strijd al zover teruggaat in Italië als de zeventiende eeuw. De Italiaanse staat Piemonte kwam in 1694 in conflict met de kerk over de rechten van de Waldezen, een christelijke beweging die door de katholieke kerk als afvallig werd beschouwd. Piemonte vocht daarna het alleenrecht van de katholieke kerk aan om bisschoppen en priesters in Piemonte aan te stellen, wat leidde tot excommunicatie.¹¹ Het conflict verbreidde zich toen in 1720 Sardinië bij Piemonte werd ingelijfd en ook hier de positie van de katholieke kerk onder druk kwam te staan. Het was pas in 1727 dat de relatie tussen Piemonte en Rome weer verbeterde, al ging dat gepaard met het opgeven van een aantal oude privileges die de katholieke kerk in Piemonte had. Daarbij zou er tot 1750 nog sprake zijn van een toenemende druk op de katholieke kerk in de vorm van strengere wetgeving en taxatie betreffende kerkelijke bezittingen.¹² Ook in de Italiaanse staten onder Habsburg was er sprake van verlichte hervormingen die rechtstreeks inging tegen Rome. De kerkpolitiek van Leopold II en Josef II leidde tot grote spanningen met het pausdom. In zijn werk *Italy: born as a Secular State in the XIX Century, back to a Clerical Future in the XXI Century?* (2008) gaat Giulio Ercolessi in op de veranderende verhoudingen tussen kerk en staat in het Italië van de afgelopen twee eeuwen. Om het sterke contrast tussen de liberale staat en het klerikale pausdom te schetsen begint Ercolessi zijn uiteenzetting met de val van de Parthenopeïsche Republiek in Zuid Italië in 1799 en de bloedige repressie van de liberale intellectuele elite.

¹¹ J. Pollard, *Catholicism in Modern Italy: Religion, Society and Politics Since 1861* (Routledge 2008) 8.

¹² Pollard, *Catholicism in Modern Italy*, 9-10.

De liberalen van de negentiende eeuw kenmerkten zich volgens Ercolessi dan ook in hun strijd voor de scheiding tussen kerk en staat. Dit gold zowel voor de gematigden als Camillo Cavour als de radicale liberalen als de Milanese republikeinse leider Carlo Cattaneo. Deze scheiding tussen kerk was nodig als Italië wilde moderniseren op het gebied van staatsinrichting en economie en had een brede consensus onder Italiaanse liberalen.¹³ Vanaf het einde van de achttiende eeuw waren delen van de statenwereld van Italië betrokken geraakt bij de Napoleontische Oorlogen. In 1796 en in 1800 vielen Franse legers onder leiding van Napoleon het noorden van Italië binnen.¹⁴ In de kleine twintig jaar dat de Fransen het noorden onder controle hadden, werden er een aantal hervormingen doorgevoerd die van belang zijn geweest voor de verdere ontwikkeling van het land. Zo zorgden de principes van de Franse Revolutie ervoor dat de oude macht van de aristocratie en de kerk werd gereduceerd. In plaats hiervan werden staten in Noord-Italië samengevoegd en kwam er in deze nieuwe regio's een uniforme wetgeving. In het werk van Alexander Grab, *The Napoleonic Legacy in Italy* (2003), wordt duidelijk dat hiermee de basis werd gelegd voor de latere Italiaanse unificatie.¹⁵ Naast het leggen van de nieuwe bureaucratische en regionale infrastructuur wat nodig was voor unificatie, wakkerden de Fransen ook het Italiaanse nationalisme aan. Ook de positie van de kerk veranderde naar Frans voorbeeld zoals het nationaliseren van veel kerkelijk grondgebied. De verhouding tussen kerk en staat en de basis voor de unificatie van Italië vanwege de staatsvorming onder Napoleon vormen een belangrijke opmaat naar de gebeurtenissen in het verdere verloop van deze eeuw.

¹³ G. Ercolessi, *Italy: born as a Secular State in the XIX Century, back to a Clerical Future in the XXI Century?* In: *Separation of Church and State in Europe*, F. de Beaufort, I. Hägg en P. van Schie (ed) (New York 2008) 139-140.

¹⁴ A. Grab, *The Napoleonic Legacy in Italy* (Florida 2003) 3.

¹⁵ Grab, *The Napoleonic Lagacy in Italy*, 7-8.

De *Risorgimento* was de politieke en sociale beweging in Italië die streefde naar de unificatie van het land. Het tijdens de Napoleontische tijd opgeleefde patriottisme groeide aan invloed. In het jaar 1848 braken er overal in Europa liberale revoluties uit, ook in Milaan onder Oostenrijks gezag. In de Pauselijke Staten brak ook een revolutie uit en in 1849 werd de Romeinse Republiek uitgeroepen. Paus Pius IX moest de stad ontvluchten maar kwam het jaar daarop door Franse militaire steun weer aan de macht. De paus koos daarbij de zijde van de antirevolutionairen. Dit leidde tot een vijandige houding tegenover de *Risorgimento* en de Italiaanse unificatie. Priesters en bisschoppen die zich hiermee inlieten konden ernstige problemen krijgen met de kerkelijke hiërarchie.¹⁶ Italiaanse staten als Piedmont reageerden op hun beurt weer agressief tegenover deze houding van de paus. Kerkelijk bezit werd in beslag genomen, priesters waren niet meer uitgezonderd van dienstplicht en erkenden geen enkel religieuze huwelijksceremonies meer. Ook eisten Italiaanse staten dat ze invloed konden uitoefenen op de aanstelling van bisschoppen, wat ertoe leidde dat in 1864 de helft van de bisdommen geen aartsbisschop had. Binnen de *Risorgimento* waren er ook stemmen die meenden dat na het Rome van de Caesars en het Rome van de Pausen, er een Rome van het Volk moest komen, als symbool van Italiaanse eenheid. De paus zag dit als een bedreiging en dit versterkte de paus in zijn argwaan tegen de Italiaanse unificatie.

In het werk *Antikatholizismus* van Manuel Borutta wordt een vergelijking gemaakt tussen de cultuurstrijd in Duitsland en in Italië in de negentiende eeuw. Borutta komt hierbij tot de conclusie dat er drie belangrijke verschillen tussen beide landen zijn waar te nemen. Ten eerste heeft Italië nooit een protestantse reformatie meegemaakt, waardoor er ook geen protestantse liberale stroming is binnen het land.¹⁷ Ten tweede kende Italië in deze eeuw nog maar voor een klein gedeelte een democratisch systeem. Algemeen mannenkiesrecht kwam nog niet voor en leidde ertoe dat de grote katholieke middenklasse niet kon stemmen.

¹⁶ M. Papenheim, *Roma o morte: Culture wars in Italy*. In: C. Clak en W. Kaiser, *Culture Wars. Secular-Catholic Conflict in Nineteenth Century Europa* (Cambridge 2003) 202-36.

¹⁷ M. Borutta, *Antikatholizismus, Deutschland und Italien im Zeitalter der europäischen Kulturkämpfe* (Göttingen 2010) 402.

Dit pleitte voor de liberale antiklerikalen. Daar kwam nog bij dat er in Italië pas laat een confessionele partij (de PPI) meedeed die bovendien geen steun kreeg van het Vaticaan. Dit gaf de liberalen weinig weerstand, tot bijvoorbeeld de Duitse liberalen die te maken hadden met de katholieke partijen.¹⁸ Ten derde brengt Borutta naar voren dat de Romeinse Kwestie een rol speelde. In het begin van de negentiende-eeuw keken de Italiaanse liberalen nog naar de paus als een bindende factor binnen de natie, maar dit veranderde na de revolutie in 1848.¹⁹ Vanaf dat moment werd de paus binnen de *Risorgimento* eerder als een obstakel voor de samenhang van de natie gezien. Op 17 mei 1861 werd Italië een koninkrijk onder Victor Emmanuel II. De unificatie was echter nog niet compleet, aangezien het gebied van Venetië en van de Pauselijke Staat nog niet waren ingelijfd. In 1866 brak de Pruisisch-Oostenrijkse Oorlog uit en Otto von Bismarck bood het jonge koninkrijk Italië een bondgenootschap aan tegen de Oostenrijkers. Werd de oorlog gewonnen, dan konden de Italianen het gebied van Venetië inlijven. Dit gebeurde zeven weken na het uitbreken van de oorlog. Oostenrijk werd verslagen en Italië kon haar prijs verzilveren. Het enige obstakel dat nu nog restte was het restant van de Pauselijke Staat Latium en de stad Rome. Italië kon de stad niet met geweld bezetten vanwege het feit dat een Frans garnizoen de stad en de paus beschermden. Een inval zou dus oorlog betekenen met de Fransen.

Dit veranderde echter in 1870 tijdens de Frans-Pruisische Oorlog. De Fransen trokken hun garnizoen terug uit Rome om te kunnen dienen aan het front tegen de Pruisen en zodoende waren de Italianen in staat de stad te bezetten. De unificatie was compleet en Rome werd de hoofdstad van het verenigde Koninkrijk Italië. Het einde van de *Risorgimento* luidde echter direct een nieuw begrip in voor de Italiaanse staat, namelijk die van de Romeinse Kwestie. De Paus had zich namelijk niet vreedzaam neergelegd bij de verovering van Rome en sloot zich, als ‘gevangene van het Vaticaan’, op in zijn verblijven. De inlijving van Rome in het Italiaanse koninkrijk leidde tot een gespannen verhouding met de katholieke kerk en het Vaticaan.

¹⁸ Borutta, *Antikatholizismus*, 403-404.

¹⁹ Borutta, *Antikatholizismus*, 404-405.

Dit is een belangrijk gegeven voor de rest van dit onderzoek, gezien de rol die Mussolini zou spelen bij het oplossen van deze Romeinse Kwestie. Een opmerkelijk onderdeel van de zeer gespannen relatie tussen de pausen (als ‘gevangenen van het Vaticaan’) en de nieuwe Italiaanse eenheidsstaat was het *non expedit*. Dit was het richtsnoer die de Italiaanse katholieken ontmoedigde in de nieuwe Italiaanse staat van hun stemrecht gebruik te maken. Pas na 1908 werd dit gebod langzaam gematigd.

De Italiaanse staat na de Risorgimento.

Na de inname van Rome en het voltooiën van de unificatie van Italië werd er een nieuwe wet ingesteld. Deze wet, de *legge delle guarentigie*, (ofwel het statuut van garanties) waarborgde de soevereiniteit van het Vaticaan.²⁰ Het katholieke geloof was volgens de nieuwe grondwet, de *Statuto Albertino*, de officiële staatsgodsdienst van Italië.²¹ De nieuwe wetgeving werkte echter wel aan de scheiding tussen kerk en staat. Gelijkheid voor de wet werd geïntroduceerd en er gold nu een grote mate van godsdienstvrijheid. Zo waren protestanten vrij om hun geloof te belijden, wat in Piedmont leidde tot de bloei van kleine protestantse gemeenschappen. Het motto betreffende het geloof van het nieuwe Koninkrijk Italië leek *libera Chiesa in libero Stato* geworden te zijn.²² Een vrije kerk in een vrije staat. De liberale regeringen die na de unificatie aan de macht kwamen hadden zich tot doel gesteld om het achtergebleven land te moderniseren. Dat Italië was achtergebleven bij de rest van Europa kwam volgens de liberalen door de succesvolle katholieke contrareformatie waarbij de rooms-katholieke kerk zijn plaats in de katholieke staten van Europa opnieuw bevestigde. Liberale principes waren hierdoor in Italië achtergebleven en dienden nu te worden ingevoerd.

²⁰ F. de Beaufort, I. Hägg en P. Van Schie, *Separation of Church and State in Europe, with views on Sweden, Norway, the Netherlands, Belgium, France, Spain, Italy, Slovenia and Greece* (Den Haag 2008) 140.

²¹ Beaufort, Hägg en Van Schie, *Separation of Church and State in Europe*, 140.

²² Beaufort, Hägg en Van Schie, *Separation of Church and State in Europe*, 140-141.

In de introductie van het werk *Seperation of Church and State in Europe* (2008) stellen Giulio Ercolessi en Ingemund Hägg dat de Italiaanse scheiding tussen kerk en staat zich in deze periode richtte op de bescherming van religieuze vrijheden en de religieuze neutraliteit van instituties.²³ De neutraliteit van publieke instituties was een manier om de religieuze vrijheden tegen de claims voor religieuze en culturele uniformiteit van de katholieke kerk te beschermen. In zijn bekende biografie gaat Denis Mack Smith in op de rol van de Piemonteze politicus en premier Cavour binnen de verhouding tussen kerk en staat. Cavour was vanaf 1852 premier van Piemonte en zou in 1861 de eerste premier van het Koninkrijk Italië worden. Smith omschrijft Cavour als een politicus die zijn politiek jegens de kerk baseerde op een afkeer van religieuze vervolgingen en van kleriale interventies in de politiek.²⁴

Dit bracht Cavour in 1855 in conflict met het Vaticaan toen zijn regering een wetsvoorstel ontwierp waarin alle religieuze orders werden opgeheven die zich niet bezig hielden met onderwijs of liefdadigheid.²⁵ De reden die Cavour hiervoor aandroeg was dat het grondbezit van deze orden niet kon worden benut voor landbouw, terwijl dat wel nodig was om de voedselvoorziening voor de bevolking te verbeteren. Daarbij geloofde Cavour dat de oude privileges van deze orden de sociale progressie in de weg stonden.²⁶ Dit wetsvoorstel kon op sterke kritiek van het Vaticaan rekenen. De paus oefende persoonlijk invloed uit op de koning van Piemonte, Victor Emmanuel om het wetsvoorstel niet te tekenen. Hoewel de koning hier in eerste instantie gehoor aan wilde geven, besloot hij om politieke redenen toch in te stemmen met het wetsvoorstel van Cavour.²⁷ Als gevolg daarvan werd Cavour door het Vaticaan geëxcommuniceerd, maar in de praktijk stelde deze excommunicatie weinig voor.²⁸ Het laat echter wel de grote ontstemming van het Vaticaan zien op de hervormingen die Cavour realiseerde.

²³ Beaufort, Hägg en Van Schie, *Seperation of Church and State in Europe*, 4.

²⁴ D. M. Smith, *Cavour* (Londen 1985) 10.

²⁵ Smith, *Cavour*, 79.

²⁶ Smith, *Cavour*, 79.

²⁷ Smith, *Cavour*, 81.

²⁸ Smith, *Cavour*, 81.

Naast de veranderingen die plaatsvonden op het gebied van wetgeving over kerk en staat was er nog een belangrijke vraag binnen de maatschappij waar Italië als nieuwe natie een antwoord op moest vinden. Deze vraag betrof de nationale identiteit van de natie. De losse Italiaanse staten hadden altijd een sterke regionale identiteit gehad. De nieuwe natie moest daarom op zoek naar aspecten waaruit een Italiaanse nationaliteit kon ontstaan. Het katholicisme was iets wat de losse Italiaanse staten gemeen hadden gehad, maar was voor de liberalen geen wenselijk middel om de natie te binden. Daarom werd er naar alternatieven gezocht. In zijn werk *Religion and nation in Europe in the 19th century* (2008) laat Heinz-Gerhard Haupt zien dat dit gevonden werd in de verering van nationale helden. In Italië verschenen standbeelden van de helden van de unificatie, zoals Victor Emmanuel II en Garibaldi.²⁹ Haupt laat echter ook zien dat de zoektocht naar een nationale identiteit tot conflicten met het Vaticaan leidde. Zo kwam er een monument voor de antiklerikale denker Giordano Bruno in Rome en werd 2 september een feestdag op de inname van Rome op de paus te vieren.³⁰ De regering liet in de periode 1870-1895 verschillende standbeelden van heiligen in Rome neerhalen en bracht het aantal katholieke kunstuitingen in het openbaar terug.³¹ De boodschap was duidelijk: het katholieke geloof mocht dan officieel de Italiaanse staatsgodsdienst zijn, maar binnen de publieke ruimte en binnen de nationale identiteit moest zij een bescheiden rol innemen. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat het Vaticaan zich van de liberale staat Italië afkeerde. De Italiaanse historicus Filippo Sabetti stelt dat deze veroordeling door het Vaticaan na 1880 zorgde voor een spanning tussen de kerk en de liberale katholieken in Italië.³² Hierdoor vervreemde het Vaticaan zich nog verder van de Italiaanse staat waarvan zij zichzelf nu als de gevangene zag.

²⁹ H. G. Haupt, 'Religion and nation in Europe in the 19th century: some comparative notes' *Estudos Avançados* 22 (2008) nr. 62 (januari/april) (online versie).

³⁰ Haupt, *Religion and nation in Europe in the 19th century*.

³¹ Haupt, *Religion and nation in Europe in the 19th century*.

³² F. Sabetti, *The Liberal Idea In 19th Century Italy: Building A New Science Of Politics* (San Francisco 2001) 4-5.

Spanningen tussen kerk en staat in Spanje.

Reeds in de achttiende eeuw waren er soms hoogoplopende spanningen tussen de verlichte, absolutistische Bourbon-vorsten en het Vaticaan. In de liberale negentiende eeuw werd de relatie tussen kerk en staat nog meer op de proef gesteld in het traditioneel katholieke Spanje. Deze eeuw was in Spanje een tijd van conflicten en instabiliteit. Ten tijde van de Napoleontische Oorlogen kreeg Spanje, net als Italië, te maken met de aanwezigheid van de Fransen. Deze vielen Spanje in 1808 binnen, wat de aanleiding was voor het uitbreken van de Spaanse Onafhankelijkheidsoorlog (1808-1814). De opzet van de oorlog tegen de Fransen was om de conservatieve waarden, die zouden worden vervangen door de idealen van de Franse Revolutie, te beschermen. Dit werd gedaan door het voeren van de *Guerrilla*, de guerrillaoorlog. In 1814 werd deze oorlog gewonnen en begon een eeuw waarin Spanje op zoek zou gaan naar haar eigen identiteit. Hierin zijn in het Spanje van de negentiende eeuw twee belangrijke stromingen te onderscheiden. Enerzijds was er het *ancien régime* dat na de val van Napoleon weer de macht kreeg in Spanje. De monarchie met koning Ferdinand VII regeerde met de steun van de aristocratie en de katholieke kerk. Anderzijds was de opkomende stroming van het liberalisme belangrijk. De invloeden van het Spaanse liberalisme zijn al ten tijde van de Spaanse Onafhankelijkheidsoorlog terug te vinden, zoals de schepping van de eerste Spaanse constitutionele monarchie in de grondwet van 1812 (artikel 3) en het recht op vrijheid van politieke opinie dat door dezelfde constitutie gewaarborgd werd (artikel 371). William Callahan, een historicus verbonden aan de Universiteit van Toronto, deed onderzoek naar het opkomende liberalisme in Spanje. Zijn stelling is dat de wens tot staatshervorming in Spanje haar oorsprong had in de invloed van de Franse revolutionaire constitutie van 1791.³³ Daarbij neemt hij de trend waar dat in deze periode een grote ommezwaai plaatsvond in het denken van de geletterde elite. Oude denkpatronen werden ingewisseld ten gunste van de rol van het individu. In het werk *A Social History of Modern Spain* van Frank Coppa wordt ingegaan op de positie van de katholieke kerk in het Spanje van de negentiende eeuw.

³³ W. Callahan, *Church, Politics and Society in Spain, 1750-1874* (Cambridge 1984) 94.

Coppa stelt dat de kerk een institutie was met grote politieke, economische en sociale macht.³⁴ Ten tijde van de Franse bezetting steunde de katholieke kerk het Spaanse verzet en betitelden dit verzet als ‘een kruistocht’. Door een leidende rol in dit conflict in te nemen leek de kerk weer een leidend nationale instantie te zijn. Na het herstel van de Spaanse monarchie steunde de kerk de monarch en werd zij steeds anti-liberaler. Vanaf 1814 konden priesters met liberale ideeën geen deel meer uitmaken van de hiërarchie.³⁵ In januari 1834 kwam een liberale regering onder leiding van Francisco Martines de la Rosa aan de macht in Spanje. Tot aan 1874 zouden de liberalen sterk aan politieke en maatschappelijke invloed winnen. Binnen het liberale kamp ontstonden in deze tijd verschillende stromingen, de conservatieve gematigden (*moderados*), de progressieve gematigden (*progresistas*), de democraten en de republikeinen. De eerste stromingen streefden naar de creatie van een moderne natiestaat waarbij kerk en staat gescheiden waren. Patrick Foley schrijft in zijn proefschrift *The Catholic-Liberal Struggle and the Church in Spain: 1834-76* (1983) dat het belangrijk is om dit doel los te zien van de wens om het katholicisme zelf te bestrijden.

De verdrijving van de Jezuiten uit Spanje in 1767.

De expulsie van de Jezuiten uit Spanje, haar kolonien en het Koninkrijk Napels volgde die in Portugal (1759) en Frankrijk (1764). Deze expulsie wordt gezien als onderdeel van de Bourbonse Hervormingen. De Jezuiten werden ervan beschuldigd dat ze samen zwoerden tegen de kroon nadat in een menigte zich voor het paleis van koning Carlos III had verdrongen en de dood van zijn adviseur Motin de Esquilache eiste. Het doel van deze beschuldiging was het versterken van het gezag van de monarchie en was onderdeel van de grotere Bourbonse hervorming om meer grip te krijgen op maatschappelijke veranderingen (zoals de groeiende autonomie en zelfbewustzijn van Spanjaarden in de koloniën) en om de inkomsten van de staat te verhogen.

³⁴ A. Schubert, *A Social History of Modern Spain* (Londen 1990) 145.

³⁵ Schubert, *A Social History of Modern Spain*, 147.

Historici als James Lockhart en Stuart Schwartz menen dan ook dat de expulsie van de Jezuïeten niet gegrond was op werkelijke angst voor volksopruierij, maar vanwege pragmatischere motieven als het confisceren van hun bezittingen.³⁶ Op 29 januari 1767 kwam de commissie die de koning voor deze kwestie had aangesteld met het besluit de Jezuïeten te verbannen. Het besluit ging in op 2 april dat jaar en hield in dat alle Jezuïeten van Spaans grondgebied werden verbannen en dat al hun bezittingen werden geconfisceerd. Het besluit eindigde met het dreigement dat als er na deze periode nog Jezuïeten op Spaans grondgebied werden aangetroffen, de verantwoordelijk commandant geëxecuteerd zou worden.³⁷ De expulsie van de Jezuïeten leidde tot een botsing met de katholieke kerk. De reactie van Paus Clement XIII op de expulsie van de Jezuïeten was om te vragen met welke autoriteit hij dit deed en door de koning persoonlijk met eeuwige verdoeming te bedreigen. De paus had echter geen middelen om deze woorden kracht bij te zetten en het had dan ook geen invloed op het verloop van de expulsie.³⁸ Wel liet dit zien dat statelijke hervormingen en acties tegen de goedkeuring van de paus konden worden uitgevoerd en dat deze bovendien zonder directe gevolgen zouden blijven.

De wens van deze liberale stromingen richtte zich puur op staatshervorming en had geen intentie om het katholieke karakter van de Spaanse maatschappij aan te vallen. Dit was echter wel het geval met de republikeinse stroming, die zich volgens Foley als radicaal anti-katholiek manifesteerde.³⁹ In april 1834 werd onder leiding van premier De la Rosa de *Real Junta Eclesiastica* in het leven geroepen. Dit was een comité dat als taak had hervormingen in de relatie tussen kerk en staat aan de regering voor te stellen. In september 1834 werden de eerste voorstellen tot hervorming door de regering uitgevoerd. Juan Saez Marin, een Spaanse historicus, stelt dat deze voorstellen voor hervorming en de uitvoering daarvan zonder overleg met het Vaticaan plaatsvonden.

³⁶ J. Lockhart and S. Schwartz, *Early Latin America*, (New York 1983) 350.

³⁷ M. Barthel, *The Jesuits: History and Legend of the Society of Jesus* (William Morrow & Co 1984) 224.

³⁸ Barthel, *The Jesuits*, 225.

³⁹ P. Foley, *The Catholic-Liberal Struggle and the Church in Spain: 1834-76* (Albuquerque 1983) 81-104.

Marin ziet dit als één van de belangrijke redenen waarom de relatie tussen de liberale regeringen in Spanje en het Vaticaan in deze periode verslechterde.⁴⁰ De volgende periode kenmerkte zich door een aantal hervormingen. In 1835 werden grote gebieden die tot de kerk behoorden genationaliseerd. Dit leidde ertoe dat de katholieke kerk in Spanje een groot deel van haar inkomsten kwijt was en zo meer afhankelijk werd van de Spaanse staat zelf. In 1841 werd hier door de staat een speciale belasting voor geïntroduceerd waardoor de salarissen van geestelijken konden worden blijven betaald.⁴¹ In 1837 was er een nieuwe grondwet tot stand gekomen waarin de traditionele positie van het katholieke geloof als de staatsgodsdienst van Spanje niet meer werd benoemd. In plaats daarvan stond er in losse bewoordingen dat de natie het katholieke geloof ondersteunde.⁴² In 1841 vond er vanuit de staat een reorganisatie van de kerkelijke structuur in Spanje plaats en werd het contact met het Vaticaan door de staat gelimiteerd.⁴³ Coppa stelt hierbij dat de liberalen de spirituele rol van de kerk niet beperkten, maar dat zij zich tegen de grote welvaart en macht van de kerk richtten. Daarnaast realiseerden de liberalen zich dat ze de katholieke kerk ook niet geheel van zich konden laten vervreemden. De kerk kon namelijk een belangrijke rol spelen in het behouden van de publieke orde, en dus luidde dit vanaf 1844 een politiek van verzoening in. Bisschoppen die waren verbannen mochten terugkeren en de limitaties aan de kerkelijke hiërarchie werden opgeheven. Uiteindelijk resulteerde deze nieuwe politiek tot het concordaat van 1851, waar de katholieke kerk tot staatsgodsdienst werd uitgeroepen en vele privileges werden teruggegeven.⁴⁴

In 1876 stuitte een nieuwe constitutie op sterk verzet van de kerk toen er sprake zou zijn van godsdienstvrijheid. Ook op de persvrijheid was veel kritiek. Deze kritiek werd onder andere geuit door Stanto Domingo de Calzado, een priester die tegen de persvrijheid predikte en stelde dat het een zonde was om als katholiek op een liberaal te stemmen.⁴⁵

⁴⁰ J. S. Marin, *Datos sobre la iglesia española contemporánea, 1768-1868* (Madrid 1975) 469-85.

⁴¹ Foley, *Catholic-Liberal Struggle*, 70.

⁴² A. R. Verduin, *Manual of Spanish Constitutions, 1808-1931* (Ypsilanti 1941) 11.

⁴³ Schubert, *A Social History of Modern Spain*, 147.

⁴⁴ Schubert, *A Social History of Modern Spain*, 148.

⁴⁵ Schubert, *A Social History of Modern Spain*, 149.

Hij werd opgepakt wegens opruiing, maar kon tijdens zijn proces op veel steun rekenen van de lokale kerkelijke hiërarchie.⁴⁶ Tijdens de Eerste Spaanse Burgeroorlog (1820-1823) werden in Catalunya twintig priesters vermoord door leden van de liberale beweging uit wraak voor de steun die de katholieke kerk gaf aan de monarchisten en Ferdinand VII. In de jaren dertig werd de Inquisitie officieel afgeschaft, nadat deze door de monarchie na 1814 weer was opgericht. In 1851 sloot de Spaanse regering een concordaat met het Vaticaan. In dit Concordaat van 1851 werd het katholicisme uitgeroepen tot de staatsgodsdienst van Spanje. Daarnaast waren er in dit concordaat liberale invloeden zichtbaar, zoals het ratificeren van de status quo en de belofte van de kerk om land dat eerder door de staat was genationaliseerd niet op te eisen. Op 30 december 1874 viel de republikeinse regering in Spanje en werd de monarchie hersteld. Dit zorgde ervoor dat de liberale staatshervormingen werden stopgezet. De veranderingen die de afgelopen decennia hadden plaatsgevonden werden echter niet teruggedraaid. De katholieke kerk had aan het einde van de negentiende eeuw dan ook sterk aan invloed en positie ingeleverd. De scheidslijn tussen liberaal en katholiek was echter niet zwart-wit. Historicus Stanley Payne laat in zijn werk *Spanish Catholicism: An Historical Overview* (1984) zien dat het grootste gedeelte van de Spaanse liberalen praktiserende katholieken waren. Aan kerkelijke zijde waren er ten minste één kardinaal, vier bisschoppen en honderden priesters die de liberale zaak steunden.⁴⁷

Ultramontanisme in Spanje.

Het ultramontanisme is een politieke stroming die de autoriteit van de paus en de katholieke kerk benadrukt. Aanhangers van deze op zich moderne stroming zijn tegen de liberale scheiding tussen kerk en staat. Deze nieuwe ideologische antiliberaal stroming speelde ook in Spanje een belangrijke rol in de opvattingen over de verhoudingen tussen kerk en staat. In Spanje was deze stroming veel sterker en meer manifest dan in Italië.

⁴⁶ Schubert, *A Social History of Modern Spain*, 149.

⁴⁷ S. G. Payne, *Spanish Catholicism: An Historical Overview* (Madison 1984) 76-78.

Een voorbeeld van een invloedrijke politicus die tot deze stroming behoorde is Juan Donoso Cortés. In zijn werk *Ensayo Sobre el Catolicismo, el Liberalismo, y el Socialismo Considerados en sus Principios Fundamentales* (1851) gaat Cortés in op de positie die de kerk in de Spaanse samenleving zou moeten innemen. Cortés stelt dat de katholieke kerk de hoogste vorm van beschaving is. De samenleving moet worden vormgegeven zoals God dat wilt. Op het basisoniveau bevinden zich de families. Deze families maken samen een gemeente. Een combinatie van gemeenten vormt vervolgens een natie welke wordt gepersonifieerd door de monarch. De monarchen vinden hun spirituele steun bij de paus en de heilige stoel, waarin alle gelovigen verenigd zijn.⁴⁸ Cortés uit in zijn werk kritiek op de opkomst van het socialisme. Het verschil tussen het katholicisme en het socialisme beschrijft hij als volgt: het katholicisme ziet de mens als zondig en slecht van natuur en God als degene die hier verlossing van kan bieden. Het socialisme gaat er echter van uit dat de instituties van de samenleving slecht zijn en dat de mens hier zelf verlossing van kan bieden.⁴⁹ Cortés zag het socialisme en ook het liberalisme als sociaal destructieve factoren. Banden van familie, politiek, samenleving en staat zouden erdoor ontbonden worden, wat zou resulteren in geweld en chaos. Het enige dat hier orde in kon scheppen was de dogmatiek van de katholieke kerk. Hierdoor stonden centrale sociale, religieuze en politieke vraagstukken los van debat.⁵⁰ De orde binnen de samenleving was daarmee gewaarborgd. Een belangrijke speler voor de klerikale steun waren de carlisten. Toen in 1873-1874 de kortstondige Tweede Spaanse Republiek ontstond, waren het de carlisten die gewapender wijs de strijd tegen de secularisatie van de socialisten voerde.

⁴⁸ J. D. Cortés, *Essay on Catholicism, Liberalism and Socialism, Considered In Their Fundamental Principles* (Philadelphia 1862) 51.

⁴⁹ Cortés, *Essay on Catholicism, Liberalism and Socialism*, 195.

⁵⁰ Cortés, *Essay on Catholicism, Liberalism and Socialism*, 48.

Visie van het Vaticaan op de relatie kerk en staat.

In 1864 bracht paus Pius IX de encycliek *Quanta Cura* uit. In dit document stond de zuiverheid van de katholieke leer centraal. Pius IX stelde dat zijn voorgangers altijd getracht hadden de katholieke leer te beschermen en zuiver te houden en dat het nu zijn taak was om hetzelfde te doen. Hij noemt daarbij de dwalingen van zijn tijd: namelijk de scheiding tussen kerk en staat, de vrijheid van godsdienst, de volkswil als hoogste wet, het recht van de staat op de opvoeding en het onderwijs van kinderen en de onderwerping van de kerk aan het wettelijk gezag.⁵¹ Antiliberalisme en antisocialisme zijn sinds Pius IX belangrijke elementen binnen de nieuwe ideologie van het pausschap geworden. Dit was niet de eerste maal dat het Vaticaan een encycliek uitvaardigde om maatschappelijke en politieke tendensen te veroordelen. “Vooral in onze eerste encycliek, op 9 november 1846 tot u gericht, en in twee consistoriale allocuties door ons gehouden, de eerste op 9 december 1854, de tweede op 9 juni 1862, hebben wij de afzichtelijke en weerzinwekkende leerstellingen veroordeeld, die juist in deze dagen tot grote schade voor de zielen en tot nadeel zelfs van de burgerlijke maatschappij overal voortwoekeren, en die niet alleen in strijd zijn met de katholieke Kerk en met haar heilzame leer en onschendbare rechten, maar zelfs met de eeuwige natuurwet, door God in aller harten gegrift, en met het gezond verstand; kortom, leerstellingen, waaruit zo goed als alle dwalingen haar oorsprong vinden.”⁵² Encyclieken waren voor het Vaticaan een manier om de katholieke gemeenschap op te roepen om zich af te keren van maatschappelijke veranderingen die niet met haar leer strookten.

⁵¹ ‘Quanta Cura 1864’ website *Rooms Katholieke Documenten*
<<http://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=430&highlight=Quanta+Cura+1864>> (03-01-2016).

⁵² ‘Quanta Cura 1864’ website *Rooms Katholieke Documenten*
<<http://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=430&highlight=Quanta+Cura+1864>> (03-01-2016).

De encycliek van 1864 ging gepaard met de *Syllabus Errorum*, de lijst met dwalingen. Hierin waren tachtig opvattingen en principes opgenomen waarmee de katholieke kerk het fundamenteel oneens was, waaronder het socialisme en het liberalisme. Zo wordt in paragraaf vier het socialisme omschreven als een ‘verderfelijk stelsel’.⁵³ De *Syllabus Errorum* is van cruciale betekenis voor het ultramontanisme van de negentiende eeuw en bijvoorbeeld het ultrakatholicisme in Spanje onder Franco vanwege de verwerping van het liberale beginsel van de scheiding tussen kerk en staat.

Rerum Novarum.

Op 15 mei 1891 vaardigde paus Leo XIII de encycliek *Rerum Novarum* uit. Deze encycliek is ook wel bekend geworden onder de naam ‘Rechten en plichten van kapitaal en arbeid’ en geeft inzicht hoe de katholieke kerk zich opstelt ten aanzien van de arbeidersklasse en de staat. Het belang van deze encycliek ligt erin dat het inzicht geeft in de manier waarop het Vaticaan zich uitsprak tegen het socialisme en het kapitalisme. Het is daarmee een belangrijk document om te kijken of deze uitingen overeenkomen, of gelijkenissen hebben, met de visie van het fascisme. Als dit het geval is zou dit een reden kunnen zijn waarom het Vaticaan de relatie met de fascistten in Italië aanging. Het beantwoordt daarmee de deelvraag of de samenwerking tussen de dictatuur en het Vaticaan gebaseerd was op ideologische overtuigingen. De *Rerum Novarum* wordt gezien als de basis voor de katholieke sociale leer.⁵⁴ Later is deze encycliek verder aangevuld met latere encyclieken als de *Quadragesimo Anno* (1931) en de *Mater et Magistra* (1961). Voor dit onderzoek zijn deze encyclieken echter voor minder belang, aangezien zij ten eerste meer een aanvulling zijn op de *Rerum Novarum* en na het Verdrag van Lateranen zijn uitgevaardigd.

⁵³ ‘Syllabus Errorum’ website *Rooms Katholieke Documenten*
<<http://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=816&id=4354>> (03-01-2016).

⁵⁴ J. Molony, ‘Christian social thought; A Catholic social teaching’. In Gilley, Sheridan, Stanley en Brian, *World Christianities c. 1815- c. 1914. Cambridge History of Christianity*. Vol. 8 (Cambridge 2006) 148-149.

In de encycliek gaat paus Leo XIII in op de verantwoordelijkheid die de staat heeft bij het oplossen van sociale conflicten en in de promotie van sociale rechtvaardigheid.⁵⁵ Het is volgens hem de rol van de katholieke kerk om binnen de maatschappij de correcte sociale principes uit te dragen om zo bij te dragen aan de harmonie tussen de verschillende klassen. Paus Leo XIII verdedigt in de encycliek het belang van het eigendomsrecht en de vrije markt.⁵⁶ Hij uit hiermee kritiek op het communistische principe van de collectivistische staat die deze twee aspecten ondermijnt. De encycliek uit echter ook kritiek op de uitwassen van het kapitalisme. Zo staat er dat de arbeider een redelijk salaris dient te ontvangen voor zijn arbeid.⁵⁷ Wanneer hij geen beter salaris kan krijgen en zo gedwongen is meer te werken, dient de staat in te grijpen zodat hij en zijn gezin geen slachtoffer meer zijn van dwang en onrechtvaardigheid. Concrete methoden om dit te kunnen bewerkstelligen worden in de encycliek ook gegeven. Voorbeelden hiervan zijn de formatie van vakbonden en collectieve onderhandelingen. Naast deze steun voor de arbeidersklasse geeft paus Leo XIII ook zijn spirituele steun. De encycliek benadrukt dat God aan de zijde van de armen staat. Eén van de belangrijkste passages uit de encycliek beslaat de rechten en plichten van de arbeidersklasse. Er wordt duidelijk gesteld dat arbeiders zich niet tot geweld, vandalisme of persoonlijke aanvallen moeten wenden. Tegenover deze plichten staan hun rechten als eerlijke lonen, tijd voor religieuze activiteiten en werk dat bij hun capaciteiten past.⁵⁸ De encycliek legt hiermee sterk de nadruk op het geweten van zowel de arbeider als de werkgevers. De encycliek gaat daarbij nog verder in op de principes die de staat zelf verder moest uitdragen. Het was allereerst van belang dat de staat op kwam voor het ‘grote goed’. Dit wordt bereikt door er zorg voor te dragen dat alle burgers van de staat dezelfde rechten en plichten delen, ongeacht hun klasse of welvaart. Als dit gegarandeerd is kunnen deze burgers op hun beurt bijdragen aan het ‘grote goed’.

⁵⁵ ‘Encycliek 1891 van paus Leo XIII’ http://w2.vatican.va/content/leo-xiii/en/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_15051891_rerum-novarum.ht ml (5 januari 2016).

⁵⁶ ‘Encycliek 1891 van paus Leo XIII’ http://w2.vatican.va/content/leo-xiii/en/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_15051891_rerum-novarum.ht ml (5 januari 2016).

⁵⁷ ‘Encycliek 1891 van paus Leo XIII’ http://w2.vatican.va/content/leo-xiii/en/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_15051891_rerum-novarum.ht ml (5 januari 2016).

⁵⁸ ‘Encycliek 1891 van paus Leo XIII’ http://w2.vatican.va/content/leo-xiii/en/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_15051891_rerum-novarum.ht ml (5 januari 2016).

Comparatieve analyse

Zoals Haupt al stelde gaat de comparatieve analyse niet om de uitleg van één bijzondere gebeurtenis in de geschiedenis, maar om meerdere belangrijke gebeurtenissen binnen een transnationale ontwikkeling te structureren. Door het vergelijken van deze ontwikkeling is dan te ontdekken welke factoren van invloed zijn. Wat in dit gedeelte van het onderzoek duidelijk naar voren is gekomen is de spanning tussen kerk en staat in Italië en Spanje. Dit is voor deze eeuw de belangrijke transnationale gebeurtenis die in beide landen grote invloed heeft gehad. Deze spanningen tussen kerk en staat dateren al van voor de Franse Revolutie. In Spanje komt dat tot uiting in de achttiende eeuw onder de verlichte Bourbon-vorsten. Een dieptepunt vormde de verdrijving van de Jezuiten uit Spanje. In Piemonte, de Italiaanse staten en territoria onder Oostenrijks gezag was de relatie met het pausdom gespannen. Deze spanningen werden in de negentiende eeuw echter nog groter.

In Italië en in Spanje was de negentiende eeuw een periode waarin belangrijke staatsvormingen plaatsvonden die betrekking hadden op de relatie tussen kerk en staat. In Italië stond deze eeuw in het teken van de unificatie. De Franse invasie van Noord-Italië en de hervormingen die dit met zich meebracht, hadden zowel invloed op de unificatie als op de opkomst van het liberalisme. Voor de unificatie was de Franse invloed van belang omdat regionale gebieden werden samengevoegd tot grotere staten zoals het Koninkrijk Italië. Deze staten stonden onder invloed van de idealen uit de Franse Revolutie waarbij de traditionele rol van de kerk werd aangevallen. Hier is een sterke overeenkomst met Spanje te zien. Ook Spanje had te maken met een Napoleontische invasie en een bewind dat beïnvloed werd door de Fransen. Zo stelde William Callahan dat de liberale hervormingen die in de negentiende eeuw in Spanje hadden plaatsgevonden haar oorsprong hadden in de Franse Revolutie. In het begin van de negentiende eeuw is dus een sterke overeenkomst te zien tussen de manier waarop in Italië en Spanje de vroege liberale staat vorm had gekregen. Er is daarmee sprake van *histoire croisée*. De vroege liberale staten in Italië en Spanje waren namelijk met elkaar verbonden door de gemeenschappelijke factor van de Franse invloed.

De asymmetrie tussen beide landen wordt echter al snel zichtbaar in het verdere verloop van de negentiende eeuw. In Spanje was er vanaf 1834 sprake van een verslechterende relatie tussen de liberale staat en het Vaticaan. Tot 1844 was er sprake van een grote inperking van privileges van de katholieke kerk. Na deze periode zien we echter weer verandering in deze relatie. Verbannen bisschoppen mochten terugkeren en limitaties die aan de kerkelijke hiërarchie waren opgelegd werden opgeheven. Deze periode van verzoening tussen de liberale staat en de katholieke kerk leidde uiteindelijk naar het concordaat van 1851, waar het katholicisme weer werd uitgeroepen tot de staatsgodsdienst van Spanje en veel verloren privileges werden hersteld. In Italië was juist een tegenovergestelde verandering tussen de staat en kerk waarneembaar. Waar in de periode tot 1848 de paus nog door veel Italiaanse liberalen als een verbindend figuur voor de toekomstige Italiaanse natie werd gezien, kwam hier verandering in toen het Vaticaan zich na de revolutie van 1849 in Rome in het kamp van de anti-revolutionairen plaatste. Vanaf dit moment werd de relatie tussen het Vaticaan en de Italiaanse *Risorgimento* steeds slechter. Het grootste verschil wat in de relatie tussen kerk en staat gezien kan worden was de Italiaanse oorlog tegen de Pauselijke Staat. Doordat de Pauselijke Staat een groot deel van Midden-Italië omvatte, kwam er een directe confrontatie tussen de aanhangers van de *Risorgimento* en het Vaticaan. In 1870 was in Italië de inlijving van de Pauselijke Staat voltooid, wat leidde tot de Romeinse Kwestie. In Italië stond het Vaticaan in deze periode, als gevangene van het Vaticaan, compleet buiten de nieuwe natiestaat. De scheuring tussen kerk en staat had in Italië niet groter kunnen zijn. Na de *Risorgimento* nam deze scheuring enkel nog maar toe. Italië ging als jonge natie op zoek naar haar nationale identiteit en vond deze in haar helden die de unificatie tot stand hadden gebracht. Dit bracht de Italiaanse natie wederom in conflict met het Vaticaan. Er waren daarbij verschillende uitingen van antiklerikaal beleid. Het verwijderen van katholieke standbeelden in Rome is hier een voorbeeld van.

Ook ten tijde van de korstondige Eerste Spaanse Republiek (1873-1874) was er sprake van een sterk antiklerikaal beleid. De Carlisten, die voorvechters van het ultrakatholieke kamp waren, voerden een gewapende strijd tegen de Republiek. Hiermee zien we een belangrijk verschil met de situatie in Italië. Terwijl de katholieke kerk in Spanje kon rekenen op de steun van een groepering als de Carlisten, was daar binnen Italië tijdens de *Risorgimento* geen sprake van. In Spanje bestond dus een duidelijker ultrakatholiek kamp naast de katholieke kerk zelf. Toen de monarchie in 1874 echter weer hersteld was, zag men dat de spanningen tussen kerk en staat kalmeerden. Daarbij was er in Spanje een minder sterk contrast tussen de dominante stromingen van het liberalisme en het katholicisme dan dat in Italië het geval was. Concluderend kan gesteld worden dat in beide landen er een conflict ontstond tussen de liberale staat en de kerk. In Italië leidde dit conflict tot een bijzonder hachelijke verhouding tussen de nieuwe natiestaat en het Vaticaan, terwijl in Spanje aan het einde van de eeuw de relatie tot rust kwam. Het Vaticaan zelf uitte zich in deze eeuw sterk tegen de opkomst van de nieuwe ideologieën door het publiceren van encyclieken en syllabi. Hieruit was duidelijk te lezen dat de katholieke bevolking zich van stromingen als het liberalisme en socialisme moest distantieëren. Zelf vocht het Vaticaan de scheiding tussen kerk en staat aan en werd dit stellig een ‘dwaling van onze tijd’ genoemd. Aan het einde van de negentiende eeuw bracht paus Leo XIII de *Rerum Novarum* uit, waarin hij inging op de rol die de staat diende te spelen in de problematiek rondom de arbeidersklasse. Hij uitte zich daarbij sterk tegen zowel het socialisme als de uitwassen van het kapitalisme en verzocht de staat garant te staan voor het grotere goed van de bevolking. De spanningen tussen kerk en staat in Italië en Spanje zijn daarmee dus sterk ideologisch van aard, met als belangrijkste factor het ontstaan van de liberale staat en de conflicten met het katholicisme over haar traditionele rol in de maatschappij.

Hoofdstuk II. De relatie tussen kerk en staat in de nieuwe ideologieën.

Dit onderzoek richt zich op de relatie tussen de problematiek tussen kerk en staat in de negentiende eeuw en de relatie tussen kerk en staat onder de dictaturen van de twintigste eeuw. Na in het vorige hoofdstuk de negentiende eeuw in kaart te hebben gebracht, is het nu van belang te kijken naar de opkomende ideologieën van het fascisme en francoïsme in Italië en Spanje. De deelvraag van dit hoofdstuk richt zich op hoe deze ideologieën de rol van de staat beschouwden en welke positie de kerk hierbij innam.

De opkomst van het fascisme in Italië.

De term *fascio* werd voor het eerst gebruikt in 1870, toen een groep revolutionaire Sicilianen zich organiseerde om meer democratie op het eiland af te dwingen. De term is afgeleid van het Italiaanse woord *fascio*, dat staat voor roedenbundel. *Fasces cum securibus* (roedenbundels met bijlen) waren een teken van macht van de Romeinse lictoren.⁵⁹ Deze bundel stond voor de bundeling van krachten, waaruit vervolgens het symbool van het fascisme voortkwam, de bundeling van speren. Deze term en symboliek stond daarbij voor de bundeling van krachten, waarbij het individu zwak was maar door deel uit te maken van een groep aan kracht kon winnen. Deze revolutionairen noemden zichzelf de *Fasci Siciliani* en baseerden hun nieuwe beweging op het democratisch en socialistische gedachtegoed.⁶⁰ In 1914 werd de *Fasci d'Azione rivoluzionalista internazionalista* opgericht. Deze beweging was tegen de Italiaanse neutraliteit tijdens de Eerste Wereldoorlog.⁶¹ In 1915 kregen deze zogenaamde interventieën hun zin en allieerde Italië zich met Frankrijk en Engeland tegen Duitsland en Oostenrijk-Hongarije. Toen de Eerste Wereldoorlog eindigde betekende dat echter niet het einde van de *Fasci*. Eén jaar na de oorlog, in 1919, richtte de soldaat Benito Mussolini de nieuwe beweging *Fasci Italiani di Combattimento* op.⁶²

⁵⁹ F. L. Carsten, *The Rise of Fascism* (Londen 1967) 17.

⁶⁰ Carsten, *The Rise of Fascism*, 21.

⁶¹ Carsten, *The Rise of Fascism*, 48-49.

⁶² Carsten, *Rise of Fascism*, 49.

Deze nieuwe beweging was eigenlijk een voortzetting van de in 1914 opgerichte beweging, met als verschil dat ditmaal werd geageerd tegen de verdeling van de Dalmatische kust, waarop de Italianen aanspraak hadden gemaakt en dat bij het Verdrag van Versailles niet aan Italië werd gegeven. Mussolini bouwde deze beweging, die zich nu fascistisch noemde, op door in te spelen op de vele oorlogsveteranen die er na de oorlog in Italië waren en een heersend gevoel van ontevredenheid over het verloop van de Eerste Wereldoorlog. Twee jaar later, in 1921, was de veelsoortige beweging omgevormd tot een strak geleide politieke partij, de *Partito Nazionale Fascista*.

Na de Mars op Rome in 1922 kwamen de fascistenaan de macht in Italië. De nu sterk gegroeide beweging had de macht in het parlement verkregen door noodwetgeving van koning Victor Emmanuel III. Dit gebeurde onder het mom van een democratische coalitieregering waarvan de fascistenaan deel uitmaakten. In 1925 liet Mussolini echter alle democratische pretenties vallen en kon men in Italië spreken van een dictator en een dictatuur.⁶³ Tijdens de opkomst van het fascisme tijdens de Eerste Wereldoorlog was het vooral een bonte protestbeweging waarvan bijvoorbeeld ook de futuristen deel uitmaakten, die zich verzetten tegen de neutraliteit van Italië. In de jaren hierna en tijdens de ontwikkelingen die de fascistische partijen doormaakten veranderde ook de politieke inhoud van de fascistische beweging. Toen Mussolini in 1921 zijn nationale partij oprichtte was dit dus ook nog niet de definitieve versie van ‘het fascisme’, maar waren de kernconcepten van het latere fascisme er al wel. Het centrale thema van het fascisme richtte zich op een autoritaire staat waarbij de overheid de verplichting had te zorgen voor een samenwerking met de werkgevers en werknemers.⁶⁴ Het idee achter deze staatsvorm was dat door de staat deze samenwerking te laten afdwingen, stakingen en ongeregelheden met betrekking tot de arbeidsmarkt tot het verleden zouden behoren.

⁶³ Carsten, *The Rise of Fascism*, 63.

⁶⁴ Z. Sternhell, *The birth of fascist ideology, From cultural rebellion to political revolution* (Princeton 1994) 195.

Daarnaast had deze autoritaire staat vergaande bevoegdheden om deze doelstelling te behalen en kan men daarmee ook spreken van een dictatoriale staat.⁶⁵ Een belangrijk onderdeel van deze fascistische staat was het bewaren van de ‘nationale eer’. Deze eer uitte zich in een sterk nationalisme en de wens om een belangrijke rol op het wereldtoneel te kunnen spelen. Italië moest zich als natie kunnen meten met de grootmachten als Groot Brittannië en Frankrijk.⁶⁶ Mussolini verwoordde deze wens door te refereren naar de grootsheid van het oude Rome. Mussolini verlangde dan ook naar een hernieuwd ‘Romeins Rijk’, dat door middel van het veroveren van koloniën gerealiseerd moest worden.⁶⁷ Om dit te bereiken bond Mussolini zich tot vlak voor de Tweede Wereldoorlog niet definitief aan één bondgenoot maar wisselde continu tussen bondgenootschappen wanneer hij dacht dat dit hem nieuwe koloniën kon opleveren. Zo viel Italië in 1935 Ethiopië binnen en maakte hier na een korte oorlog haar kolonie van.⁶² Dit optreden werd door de Volkerenbond veroordeeld en leidde tot een internationale crisis. Bang om in een isolement te raken zocht Mussolini naar een sterke bondgenoot in Europa. Deze vond hij in Nazi-Duitsland. Vanaf dit moment groeide Italië steeds meer naar Hitler-Duitsland toe. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was Italië een bondgenoot van Duitsland. Mussolini had de droom om van de Middellandse Zee weer de *Mare Nostrum* te maken zoals dat in de dagen van het Romeinse Rijk het geval was. Hiervoor wilde Mussolini de Engelse koloniën aan de Middellandse Zee in handen krijgen. Bij het uitbreken van de oorlog viel Italië dan ook de Britse troepen in Egypte aan. Daarbij viel Italië in het voorjaar van 1939 de Balkan binnen en veroverde het land Albanië. In 1940-1941 probeerde Mussolini met een militaire campagne Griekenland te onderwerpen. Deze campagne was echter een fiasco en kon slechts door hulp van Duitsland voortgezet worden. De partij van Mussolini had zich in de jaren twintig uitgelaten tegen het morele verval van de natie. Decadentie en losbandigheid waren tekenen van een zwak volk en moesten worden bestreden.

⁶⁵ Sternhell, *The birth of fascist ideology*, 198.

⁶⁶ Carsten, *The Rise of Fascism*, 131.

⁶⁷ Carsten, *The Rise of Fascism*, 133.

⁶² Carsten, *Rise of Fascism*, 134.

Om hieraan weerstand te kunnen bieden werd er teruggегrepen op de oude katholieke waarden zoals de positie van de vrouw in de maatschappij en de rol van het huwelijk. Deze opstelling leverde steun op van de katholieke bevolking en er kon een duidelijkere stelling tegen het seculiere communisme worden ingenomen. Deze politiek was gegrond in de bovengenoemde voorttrekkersrol van de overheid en richtte zich sterk op sociale projecten om werkloosheid tegen te gaan en de autarkie van Italië te bevorderen. Zo lanceerde Mussolini een tal van programma's om extra voedsel in Italië te kunnen produceren. Dat leidde tot duizenden nieuwe graanboerderijen en in sommige gevallen complete nieuwe steden.⁶⁸ Deze politiek had duidelijke raakvlakken met het socialisme. Vanwege enerzijds een uiterst nationalistische agenda en anderzijds de grootschalige socialistische projecten in combinatie met de autoritair-coöperatieve staatsvorm manifesteerde het fascisme zich in deze periode ook wel als de derde weg, het alternatief voor de liberale democratie en het communisme.⁶⁹ Het verschil tussen fascisme en socialisme wordt door Giovanni Gentile als volgt uitgelegd. In zijn ogen streeft het fascisme naar het samenvoegen van de klassen om zo één economische en morele realiteit te creëren en daarmee de eenheid van de staat te bewerkstelligen. Het socialisme is daarentegen bezig met een klassenstrijd die, door haar vakbonden en stakingen, de klassen juist tegen elkaar opzet en zo de eenheid van de staat ondermijnt.⁷⁰ De wens van de fascisten was daarbij om de gebieden buiten Italië die qua bevolkingssamenstelling, cultuur of historie wel met Italië verbonden waren, bij Italië in te lijven. Daarbij was het begrip *spazio vitale*, ofwel vitale ruimte, ook van belang. De fascisten meenden dat Italië te dichtbevolkt was en dat het inlijven van deze gebieden de druk op de bevolkingsdichtheid kon verlichten.⁷¹

⁶⁸ Sternhell, *The birth of fascist ideology*, 206.

⁶⁹ Sternhell, *The birth of fascist ideology*, 207.

⁷⁰ G. Gentile, *Benito Mussolini . La Dottrina del fascismo* (University of Buffalo 1932) 24.

⁷¹ H. Jones, K. Östberg en N. Randeraad, *Contemporary history on trial: Europe since 1989 and the role of the expert historian* (Manchester 2007) 155.

Een ander belangrijk aspect in het denkbeeld van Mussolini was het creëren van een fascistische *Übermensch*. Mussolini zelf moest hiervan het toonbeeld zijn, wat resulteerde in een persoonlijkheids cultus die hem, in de woorden van historica Simonetta Falasca-Zamponi, bijna goddelijke eigenschappen toebedeelde.⁷² Dit beeld moest, naast de consolidatie van zijn eigen politieke macht, als inspiratie voor de ‘nieuwe Italianen’ dienen om zich te ontdoen van hun oude kwalen (zoals de klassenstrijd) en zich als goede fascist in te zetten voor die eenheid die verwacht werd van het Italiaanse volk. Vervolgens is het de doelstelling van Mussolini geweest om de Romeinse Kwestie tot een goed einde te brengen. De Romeinse Kwestie ontstond toen tussen 1859 en 1870 Italië werd geünificeerd en de Kerkelijke Staat bij de nieuwe natie werd ingelijfd. De paus was de ‘gevangene van het Vaticaan’ geworden. Het Vaticaan erkende de nieuwe Italiaanse staat niet, en het werd katholieken zelfs verboden te gaan stemmen. Deze kerkelijke richtlijn ‘non expedit’ gold tot ca. 1908. Dit zette de verhoudingen met de kerk ernstig op scherp en de normalisering van de verhouding tussen kerk en staat zou Mussolini en het Vaticaan bijeen brengen.

De positie van de kerk in het fascisme.

In zijn werk *The Vatican and Italian Fascism, 1929-32* gaat Pollard in op ‘wat vooraf ging’ aan de *Conciliazione*, de verzoening tussen de kerk en de Italiaanse staat. Hij noemt hier bijvoorbeeld de Wet van Pauselijke Garanties van 1871, waarin de nieuwe Italiaanse staat probeerde om vreedzaam met elkaar te kunnen leven.⁷³ Hoewel het pausdom deze wet officieel niet ondertekende, was het volgens Pollard toch effectief. Dit te meer omdat de opkomst van linkse bewegingen in Italië een gemeenschappelijke vijand creëerde voor het Pauschap en de toen liberale regering. Pollard laat verder zien dat de strijd van Mussolini tegen de seculiere socialisten gesteund werd door het Vaticaan. Het Vaticaan zag de seculiere beweging van het socialisme en communisme als een gevaar voor haar positie en de maatschappelijke orde. Hierdoor kon de Mars op Rome op steun van het Vaticaan rekenen, toen de fascist in de macht naar zich toetrokken.⁷⁴

⁷² S. Falasca-Zamponi, *Fascist spectacle : the aesthetics of power in Mussolini's Italy* (Berkeley 2000) 67.

⁷³ John F. Pollard, *The Vatican and Italian Fascism, 1929-32* (Cambridge 1985) 16.

⁷⁴ Pollard, *Vatican and Italian Fascism*, 28.

Wat de rol van de kerk binnen de fascistische ideologie was blijft echter in het midden. Het was duidelijk dat er een sterke nationale, corporatistische staat diende te komen, maar wat er dan diende te veranderen aan de positie van de kerk komt niet naar voren. Kijken we naar *La dottrina del fascismo* (1932), een werk van Mussolini waarin hij de belangrijke concepten van het fascisme uiteenzet, dan zien we dat de relatie tussen kerk en staat niet wordt benoemd.⁷⁵ De conclusie die men hieruit zou kunnen trekken is dat de relatie tussen kerk en staat simpelweg niet tot de belangrijke ideologische pilaren van het fascisme behoorde. Een andere conclusie zou kunnen zijn dat de relatie tussen kerk en staat juist zeer bewust in het midden is gelaten. Dit zou voor de fascistten een politiek voordeel op kunnen leveren. Spraken ze zich namelijk sterk uit tegen de positie van de kerk, dan kon dat leiden tot een verlies van steun van het Vaticaan of van de katholieke bevolking⁷⁶. Spraken ze zich echter sterk uit voor de positie van de kerk, dan zou dit vragen oproepen in hoeverre de fascistten in staat waren om tot een sterke dictatuur te komen. Een groot bijkomend voordeel is daarbij dat de fascistten meer politieke bewegingsvrijheid hadden voor de latere onderhandelingen met het Vaticaan en de positie van de kerk die hieruit voortkwam. Gezien het belang van de katholieke kerk in de Italiaanse samenleving is deze interpretatie het meest plausibel.

De opkomst van fascisme in Spanje.

Hoewel het ‘fascisme’ in Spanje vooral bekend is geworden door de Spaanse Burgeroorlog en generaal Franco, die door deze oorlog te winnen een ‘fascistisch’ bewind heeft ingesteld, moet op een belangrijke voorgeschiedenis gewezen worden. Vooral voor de vergelijking met Italië is het van belang de geschiedenis te bestuderen van het autoritair bewind van Miguel Primo de Rivera . De Rivera werd geboren op 8 januari 1870 in Jerez de la Frontera en ging op jonge leeftijd het Spaanse leger in.⁶⁸ Als officier vocht hij onder andere op Cuba, de Filipijnen en in Marokko.⁷⁷

⁷⁵ J. Soames, *The Political and Social Doctrine of Fascism by Benito Mussolini* (Londen 1933) 20-25. ⁶⁸ Ben-Ami, S., *Fascism From Above, The Dictatorship of Primo de Rivera in Spain 1923-1930* (Oxford 1983) 22-23.

⁷⁶ D. A. Binchy., *Church and State in Fascist Italy* (Oxford 1970) 324-325.

⁷⁷ Ben-Ami, *Fascism From Above*, 24.

Op zijn dertigste werd De Rivera generaal in het leger en zou hij van 1908 tot 1913 in het door Spanje gecontroleerde deel van Marokko dienen. Nadat De Rivera militair gouverneur van Cádiz was van 1915 tot 1922, werd hij kapitein-generaal van de provincie Catalonië. Spanje verkeerde in deze periode in een zeer politiek instabiele situatie. Aan het begin van de jaren twintig van deze eeuw brak namelijk de Rif Oorlog uit. Deze oorlog was een Marokkaanse opstand tegen de Spaanse kolonisator, waarbij Spanje aanvankelijk de gehele controle over Marokko dreigde kwijt te raken. De Rivera greep deze situatie aan om in september 1923 een militaire coupe te plegen.⁷⁸ Met steun van de Spaanse koning Alfonso XIII slaagde hij hierin en werd een Militair Directorium ingesteld. De Rivera beloofde het land weer snel stabiel te maken, waarna vervolgens verkiezingen zouden worden gehouden. Het zou echter al snel blijken dat hier geen sprake van zou zijn. In 1924 stelde De Rivera in Spanje een eenpartijstelsel in.

Alle partijen behalve zijn eigen *Unión Patriótica* waren vanaf nu uitgesloten van deelname aan het parlement.⁷⁹ De voornaamste prioriteit van de nieuwe regering was om de oorlog in Marokko snel tot een goed einde te brengen. De Rivera stelde voor om Marokko onafhankelijkheid te geven om zo een verdere oorlog te voorkomen, maar liet dit plan al snel vallen toen bleek dat hier in het leger een enorme afkeer tegen bestond. Onder de generaals die dit plan afkeurden was ook de latere dictator Francisco Franco. In 1925 sloot Spanje een verdrag met Frankrijk, waarbij beide landen overeenkwamen om gezamenlijk de oorlog in Marokko tegen de opstandelingen te gaan voeren.⁸⁰ Dit werkte al snel in het voordeel van Spanje en Frankrijk. Later dat jaar werd de Marokkaanse leider Abdel-Krim verslagen en gevangen genomen. Hoewel de onrust in Marokko nog zou blijven, had Spanje weer de controle gekregen over haar kolonie. Met dit doel bereikt kon De Rivera zich nu richten op andere politieke doeleinden. Dit is een interessant aspect van het bewind van De Rivera. Hij was namelijk niet aan de macht gekomen met een van tevoren vastgestelde politieke agenda of ideologie. Het enige dat voor hem vaststond was zijn geloof in autoritair optreden, zijn steun voor de monarchie en zijn geloof in de katholieke aard van Spanje.

⁷⁸ Ben-Ami, *Fascism From Above*, 88.

⁷⁹ Ben-Ami, *Fascism From Above*, 89.

⁸⁰ Ben-Ami, *Fascism From Above*, 91.

Tijdens de eerste jaren van zijn bewind begon hij zich te oriënteren op een collega in Italië, Benito Mussolini.⁸¹ Hier zien we een duidelijk voorbeeld van wat Kocka *histoire croisée* noemt. Mussolini was in deze periode net aan de macht gekomen in Italië en had met zijn fascisme, in tegenstelling tot De Rivera, wel een duidelijke politieke visie. De Rivera begon bepaalde aspecten van het fascisme over te nemen, waaronder voornamelijk de focus op het corporatisme en het verenigen van de sociale klassen. De Spaanse regering zette zich vervolgens in om het belastingstelsel te moderniseren en probeerde de werkloosheid te bestrijden door middel van het financieren van grootschalige publieke werken. Daarnaast werd er besloten om alle vakbonden te ontbinden, behalve de *Unión General de Trabajadores* (UGT). De Spaanse regering begon zich dus als een fascistische regering te ontwikkelen, naar het voorbeeld van Italië. In tegenstelling tot Mussolini wist De Rivera de nodige politieke en algemene steun voor zijn beleid niet in de hand te houden. Democraten en republikeinen bleven zijn regime openlijk bestrijden en ook binnen de eigen gelederen nam de kritiek toe. Dit leidde er uiteindelijk toe dat De Rivera in januari 1930 aftrad en hij de leiding overdroeg aan generaal Damasco Berenguer.⁸² De Rivera emigreerde vervolgens naar Frankrijk, waar hij zijn laatste dagen in Parijs zou slijten.

In zijn boek *Fascism From Above, The Dictatorship of Primo de Rivera in Spain 1923-1930* gaat Shlomo Ben-Ami ook nog in op de relatie tussen het bewind van De Rivera en de katholieke kerk. Deze stelt dat De Rivera sterk hechtte aan de rol van de katholieke kerk in Spanje en haar traditionele rol binnen de Spaanse maatschappij. Het bewind zou anticiperen op het latere nationaal-katholicisme onder Franco en zou een verdere basis leggen voor de sterke relatie tussen Spaans nationalisme en het katholicisme.⁸³ Verder gaf De Rivera alle ruimte voor de katholieke feestdagen en religieuze evenementen en zag hij de katholieke kerk als het baken van de Spaanse moraliteit. De katholieke kerk, op haar beurt, verwelkomde het nieuwe bewind van De Rivera met groot enthousiasme.

⁸¹ Ben-Ami, *Fascism From Above*, 91.

⁸² Ben-Ami, *Fascism From Above*, 392.

⁸³ Ben-Ami, *Fascism From Above*, 99-100.

Bisschoppen omhelsden Primo de Rivera publiekelijk en de bisschop van Madrid vertelde zijn gelovigen “om vooral voor hen te bidden die nu ons geliefde Vaderland regeren”.⁸⁴ Ben-Ami stelt daarbij dat deze periode van *Primoderriverismo* door de katholieken in Spanje met recht kon worden gezien als een nieuwe gouden eeuw. Zelfs de katholieke priesters die zich niet in de politieke lijn van het nieuwe regime konden vinden spraken hun steun voor het nieuwe regime uit omdat ze ervan doordrongen waren dat De Rivera een promotor was van het nationaal-katholicisme. Een voorbeeld hiervan kan gevonden worden bij de priesters van de *Ayuntamiento de Vega de Valcarcel* in de provincie León. Zij protesteerden tegen de regering omdat deze in hun ogen te weinig deed om de leefvoorzieningen van het volk te verbeteren. De priesters stelden daarbij echter ook dat het in het fundamentele belang van de kerk was om het regime van De Rivera in stand te houden.⁸⁵ De geestelijkheid van Spanje betitelde De Rivera bovendien als de hersteller en de versterker van de christelijke monarchie. Deze relatie tussen de regering van De Rivera en de kerk had direct invloed op de maatschappij. Zo luidde een decreet uit februari 1924 dat alle leraren in het onderwijs ontslagen dienden te worden als bleek dat zij zich tegen de katholieke kerk keerden en het geloof beledigden. Ook werden de schoolboeken op één lijn met de katholieke leer gebracht, waarbij de geschiedenis van de Franse Revolutie werd teruggebracht naar één pagina in de geschiedenisboeken. De contraevolutie van 1789 in Frankrijk door de monarchisten kreeg er honderd. Leraren moesten zich vanaf nu aan deze lijn conformeren. Een leraar uit Lérida werd ontslagen omdat hij zijn leerlingen had ‘blootgesteld’ aan het door de katholieke kerk geëxcommuniceerde boek *Recuerdos de niñez y mocedad*.⁸⁶ Dit boek trok de rol van de kerk in verhouding tot de staat in twijfel. Het verspreiden van liberale ideeën moest worden tegengegaan. Als een docent de katholieke mis oversloeg dan was ook dit reden voor ontslag.

⁸⁴ Ben-Ami, *Fascism From Above*, 102.

⁸⁵ Ben-Ami, *Fascism From Above*, 103.

⁸⁶ Ben-Ami, *Fascism From Above*, 105.

Tot slot speelde de Spaanse koning Alfonso XIII ook een rol in het versterken van de katholieke kerk in zijn land. In november 1923 hield hij een redevoering in het Vaticaan zelf, waarin hij stelde dat Spanje weer een nieuwe kruistocht zou gaan voeren als een moderne paus à la Urbanus II hiertoe het bevel zou geven. Mocht dit het geval zijn, dan zou Spanje en haar koning hier als een loyaal onderdaan van de kerk gehoor aan geven. Daarbij zou Spanje nooit verzaken haar eervolle plaats in te nemen die haar glorieuze traditie in de strijd voor het kruis haar dicteerde.⁸⁷ Met andere woorden: Spanje zou net als in vroegere dagen weer een soldaat van het geloof worden. Het mag daarbij duidelijk zijn dat hiermee niet een hernieuwde strijd tegen de islam en de Arabieren bedoeld werd, maar een strijd tegen de opkomende seculiere machten van het anarchisme, socialisme en communisme. Dit was een groot verschil met de moeizame verhouding die de katholieke kerk doorgaans had gehad met de Spaanse liberale regeringen in de 19e eeuw, toen de positie van de kerk constant ter discussie werd gesteld.

De opkomst van Franco en de Spaanse Burgeroorlog.

Met het vertrek van Primo de Rivera uit Spanje werd ook de positie van de koning onhoudbaar. Bij de nieuwe verkiezingen van april 1931 kregen de republikeinse partijen een meerderheid. Als gevolg hiervan deed de koning twee dagen later afstand van de troon en verliet hij het land. De Tweede Spaanse Republiek was hiermee een feit geworden. Direct werden er acties tegen de katholieke kerk ondernomen. Zo werden er in Madrid en Sevilla in mei dat jaar kerken en eigendommen van de kerk in brand gestoken.⁸⁸ Deze cadans van ultrakatholicisme en antikatholicisme valt te verklaren uit het feit dat in het Spanje van deze tijd de extremen vochten om de macht. Het was óf een seculiere republiek, óf een autoritair bewind dat de kerk zou beschermen. De matigheid was door jaren van opbouwende conflicten naar de zijkant van het politieke spectrum geschoven. Als men de macht had verkregen, moest men die ook snel doen gelden. In het werk *Anticlericalism: A Brief History* gaat de historicus José Sánchez uitgebreid in op het antiklerikalisme in Spanje van de negentiende en twintigste eeuw. De stelling van Sánchez is dat er in deze twee eeuwen ‘twee Spanjes’ waren.⁸⁹

⁸⁷ Ben-Ami, *Fascism From Above*, 105.

⁸⁸ G. Jensen, *Franco, Soldier, Commander, Dictator* (Washington DC 2005) 321.

⁸⁹ J. Sánchez, *Anticlericalism: A Brief History* (Londen 1972) 123.

Het ene Spanje was liberaal en antiklerikaal en het andere Spanje was conservatief en klerikaal. De liberalen kenmerkten zich daarnaast door een centralistische visie op de staat te hebben, terwijl de conservatieven zich juist kenmerkten door het regionalisme. Zo bevonden zich in de hoofdstad Madrid veel liberalen en stonden regio's als Navarra en Catalonië bekend om hun conservatisme.⁹⁰ Hoewel de spanningen tussen beide stromingen in de negentiende eeuw zeker bestond en ook tot uiting kwam, waren de jaren voor de Spaanse Burgeroorlog veruit de meest intensieve antiklerikale periode uit de Spaanse geschiedenis. Deze periode begon toen in 1931 de Tweede Republiek werd uitgeroepen. Na de eerste maand na de verkiezingen waren al meer dan honderd kerken in brand gestoken.⁹¹ De nieuwe socialistische regering deed zeer weinig om dit te voorkomen. Als gevolg daarvan begonnen de klerikalen zich op twee manieren te organiseren tegen dit geweld. Als eerst zetten de Carlisten milities op om met geweld de kerken en de geestelijken te kunnen beschermen. Ten tweede organiseerden de klerikalen zich op politiek gebied en werd de partij *Confederación Española de Derechas Autónomas* (CEDA) opgericht.⁹² Deze partij had tot doelstelling om de belangen van de conservatieven en klerikalen te beschermen en het antiklerikale geweld een halt toe te roepen. Met de verkiezingen van 1933 won CEDA aan invloed binnen het parlement. Dit leidde tot een opstand van anarchisten in Noord Spanje die vreesden dat de klerikale macht herstelt zou worden.⁹³ De opstand werd hard neergeslagen. De rust zou echter maar voor even duren. In 1936 hadden de linkse partijen zich verenigd in het *Frente Popular* en wonnen ze de verkiezingen.⁹⁴ Eén van de verkiezingsbeloften die ze hadden gedaan was dat de gevangenen van 1933 zouden worden vrijgelaten. De nieuwe regering hield deze belofte, met enorme gevolgen.

⁹⁰ Sánchez, *Anticlericalism*, 123.

⁹¹ Sánchez, *Anticlericalism*, 138.

⁹² Sánchez, *Anticlericalism*, 138.

⁹³ Sánchez, *Anticlericalism*, 138.

⁹⁴ Sánchez, *Anticlericalism*, 139.

In juli 1936 gingen honderden kerken in brand op of werden geplunderd. Van augustus tot december dat jaar werden 7000 priesters gedood, gemarteld en zelfs gekruisigd.⁹⁵ Het leger kwam vervolgens in opstand en de Spaanse Burgeroorlog brak uit. In oktober 1936 werd Franco uitgeroepen tot *Generalísimo* van het leger en werd zo de leider van de nationalisten.⁹⁶ Het precieze verloop van de Spaanse Burgeroorlog is voor dit onderzoek niet relevant, maar het staat vast dat de nationalisten dankzij de hulp van Nazi-Duitsland en fascistisch Italië de burgeroorlog in 1939 wonnen, en Franco zijn dictatuur kon vestigen. Van belang voor het betoog is de rol van de kerk in deze burgeroorlog. Franco noemde zijn strijd tegen de republikeinen al een ‘kruistocht’ en deze bewoording is ook aan katholieke zijde terug te vinden. Zo stelde de bisschop van Salamanca in 1936 al dat de burgeroorlog een kruistocht voor religie, het vaderland en de beschaving was.⁹⁷ Een kruistocht tegen het communisme om het geloof te redden. Eduardo Calleja benadrukt het belang van de Spaanse burgeroorlog als nieuwe *reconquista* in zijn werk *The Symbolism of violence during the Second Republic in Spain, 1931-1939* (Cambridge 2005). Daarmee krijgt de oorlog een religieuze lading en is een handreiking naar de katholieke kerk in zijn ogen geen onlogische politieke consequentie.⁹⁸ Alejandro Quiroga toont in zijn werk *Making Spaniards* (2007) aan dat het beeld dat bij de nationalisten bestond over de bolsjewisten als volgt was opgebouwd. Na de voltooiing van de *reconquista* in 1492 konden anti-Spaanse elementen zich weer op Spaans grondgebied ontplooien, als onderdeel van een Joods en bolsjewistisch complot.⁹⁹ Deze anti-Spaanse elementen hadden zich nu dusdanig kunnen ontwikkelen dat ze via de communistische en socialistische partijen de macht hadden kunnen grijpen in Spanje.

⁹⁵ Sánchez, *Anticlericalism*, 140.

⁹⁶ J. Tusell, *Spain: From Dictatorship to Democracy, 1939 to the present* (Oxford 2007) 21.

⁹⁷ Tusell, *Spain: From Dictatorship to Democracy*, 31.

⁹⁸ E. Calleja, The symbolism of violence during the Second Republic in Spain, 1931–1936, in C. Ealham en M. Richards (ed), *The Splintering of Spain: Cultural History and the Spanish Civil War, 1936–1939* (Cambridge 2005) 23–44.

⁹⁹ A. Quiroga, *Making Spaniards* (Palgrave 2007) 58.

De aartsbisschop van Toledo, kardinaal Gomá Y Tomas, omschreef de republikeinen als de zonen van Moskou, de Joden en de vrijmetselaars. In deze oorlog stonden Christus en de antichrist tegenover elkaar.¹⁰⁰ Zelfs na het bombardement op Guernica in 1937 stonden de bisschoppen klaar om de nationalisten te steunen. Internationaal was er namelijk grote verontwaardiging over deze aanval op de civiele burgerbevolking van deze stad en Franco kon na deze misdaad alle ‘morele’ steun gebruiken die er was. Alle bisschoppen, op slechts twee na, tekenden een opgestelde brief aan alle bisschoppen in de wereld. In deze zeer opmerkelijke brief werd de aanval op Geurnica gerechtvaardigd door te stellen dat dit een defensieve aanval was en dat het een klein deel was van de grotere strijd tegen anti-goddelijke machten.¹⁰¹ Ook in het Vaticaan zelf werd de steun voor Franco uitgesproken. In 1937 erkende paus Pius XI Franco als het officiële staatshoofd van Spanje en werden de slachtoffers van de republikeinen tot martelaren uitgeroepen. Deze waren vaak op brute wijze door communisten vermoord. De katholieke Spanjaarden omschreven dit als de *Terror Rojo*, ofwel de rode terreur.¹⁰² De misdaden van de republikeinen werden vervolgens door de nationalistische propaganda gebruikt om de strijd en represailles te rechtvaardigen. Zijn opvolger, paus Pius XI, was nog openlijker positief over Franco. In 1939, toen de oorlog gewonnen was, zond hij Franco een brief. Hierin roemde hij Spanje als gekozen door God om een boodschap van onverzettelijk geloof naar de nieuwe wereld te sturen. Spanje had de wereld laten zien een natie te zijn waar het geloof werd gehandhaafd.¹⁰³

¹⁰⁰ D. Sueiro en B. Diaz Nosty, *Historia del Franquismo* Vol 1 (Madrid 1986) 111.

¹⁰¹ *The Spanish Situation: A Survey*. Joint Letter Addressed by the Bishops of Spain to the Catholic Bishops Throughout the World on the Civil War in Spain. Translated by William F. Montavon, Washington D.C.

¹⁰² S. Payne, *Franco and Hitler: Spain, Germany and World* (Yale University Press 2008) 13.

¹⁰³ Tusell, *Spain: From Dictatorship to Democracy*, 221.

Pausen Pius XI en Pius XII en hun visie op staat en maatschappij.

Paus Pius XI, geboren als Damiano Achille Ratti, werd gekozen op 6 februari 1922 als hoofd van de katholieke kerk. In 1918 was hij door paus Benedictus XV benoemd tot apostolisch visitator voor de Poolse provincies.¹⁰⁴ Na de Eerste Wereldoorlog hadden de centrale machten Polen de onafhankelijkheid gegeven en de paus wilde met dit katholieke land steunen in haar onafhankelijkheid. Dit werd vergemakkelijkt omdat de voorzitter van het Pools regentschap de aartsbisschop van Warschau was. Ratti reisde in deze periode Polen door om te helpen bij het reorganiseren van de katholieke kerk. In 1919 brak er oorlog uit tussen de jonge staten Polen en de Sovjet-Unie. De reden was de onduidelijke grens tussen beide landen. Het Verdrag van Versailles had enkel de grens tussen Polen en Duitsland vastgesteld.¹⁰⁵ In augustus 1920 werd Warschau door het Rode Leger belegerd. Ratti was in de stad aanwezig en hielp mee om het moraal van de verdedigers hoog te houden. Paus Benedictus XV had Ratti bevolen om de stad voor de aanval te verlaten, maar Ratti gaf hieraan geen gehoor. De aanval werd op 15 augustus definitief afgeslagen en Ratti zong hiervoor een Te Deum in de kathedraal van de stad. Daarnaast stelde Ratti dat de bolsjewisten waren verslagen met de hemelse hulp van de patrones van Polen, de heilige maagd Maria. Hierdoor kreeg Ratti een enorme sympathie van de Polen. Het jaar daarop zou Ratti worden teruggestuurd naar Italië en aartsbisschop van Milaan worden. Hij was dit echter maar voor even, want vijf maanden later werd hij gekozen tot de nieuwe paus.¹⁰⁶ Het belang van de biografie van paus Pius XI is om te kijken of zijn persoonlijke geschiedenis zijn keuzes als paus hebben beïnvloed. Zijn aanwezigheid bij de belegering van Warschau en zijn steun voor de katholieke Polen tegen de communistische Russen zullen zeker hebben bijgedragen aan zijn anticommunistische houding, iets wat we later in dit hoofdstuk nog zullen tegenkomen.

¹⁰⁴ Bank, *Pius XI en Pius XII*, 350.

¹⁰⁵ Bank, *Pius XI en Pius XII*, 350.

¹⁰⁶ Bank, *Pius XI en Pius XII*, 350-351.

Pius XII, geboren als Eugenio Maria Giuseppe Giovanni Pacelli, werd tot paus gekozen op 12 maart 1939. Pacelli was in 1899 tot priester gewijd en twee jaar later trad hij toe tot de Congregatie van Buitengewone Kerkelijke Zaken. Pacelli ontwikkelde zich tot diplomaat voor het Vaticaan en in deze functie werd hij in 1914, nog voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, naar Servië gestuurd om tot een concordaat met de Habsburgse monarchie en de Servische orthodoxe kerk te komen over de positie van de katholieken op de Balkan.¹⁰⁷ In 1917 werd Pacelli naar Beieren gestuurd. Hier moest hij als Pauselijke diplomaat relaties met de koninklijke regering van Beieren onderhouden. Beieren was destijds de belangrijkste post van het Vaticaan in Duitsland. Net als Ratti maakte Pacelli de opkomst van het communisme van dichtbij mee. In 1919 brak er in München een revolutie uit en ontstond kortstondig de Radenrepubliek. Dit was een communistische republiek dat zelfs een eigen Rode Leger wist op te richten om de republiek tegen de Duitse regering te beschermen. In mei 1919 werd de revolutie echter neergeslagen toen het Freikorps van Ritter von Epp de stad binnenviel en het Rode Leger versloeg.¹⁰⁸ Pacelli had tegen die tijd de stad, op verzoek van de aartsbisschop van München, al verlaten. Pacelli verklaarde toen het nieuwe revolutionaire bewind ‘van de jood Kurt Eisner’ niet te willen erkennen. In januari keerde Pacelli weer terug naar de stad. De rust was echter nog niet volledig terug want in mei werd het gebouw van de nuntiatuur door communisten beschoten en zelfs voor enkele dagen bezet. Ook Pacelli heeft dus persoonlijk te maken gehad met de communistische dreiging en sprak zich, net als Ratti, hier tegen uit.

De visie van het Vaticaan op de nieuwe ideologieën.

De vraag die uit de biografie van de pausen naar voren komt is of deze anticommunistische houding van beide pausen de reden is geweest om voor toenadering met de fascistten te pleiten. Zoals al duidelijk is spraken de fascistten zich namelijk al vroeg duidelijk uit tegen het communisme. Het had hierdoor een belangrijke overeenkomst met de visie van deze pausen, namelijk dat het communisme voor alles bestreden diende te worden. Het communisme had de bedoeling om religie en kerk te vernietigen. De marxistische visie zag religie als ‘opium voor het volk’ en dit leidde er in de Sovjet-Unie toe dat kerken werden gesloten en geestelijken werden vervolgd.

¹⁰⁷ Bank, *Pius XI en Pius XII*, 352.

¹⁰⁸ Bank, *Pius XI en Pius XII*, 352.

Dit geeft echter geen sluitend antwoord op de vraag, aangezien ook de democratische partijen zich sterk uitspraken tegen het communisme. Met andere woorden, een samenwerking met de fascistten zou niet noodzakelijk hoeven zijn zolang men ook kon samenwerken met democraten. De vraag hierbij is echter of het Vaticaan wel zo'n duidelijke voorkeur had voor het democratische bestel. Pius XI stelde in 1933 in zijn encycliek *Dilectissima nobis* dat de rooms-katholieke kerk een zekere afstandelijkheid moest betrachten ten aanzien van verschillende vormen van staatskundig bestuur en staatsinrichting.¹⁰⁹ In plaats daarvan moest de kerk zich richten op het tegengaan van het morele verval en maatschappelijke ontevredenheid. Deze waren volgens hem namelijk de bron van revoluties en de economische crisis. In de encycliek *Quas primas* van 1925 noemde hij de afkeer van God en het opkomende laïcisme de pest van deze tijd. Kortom, het Vaticaan sprak zich dus niet uit tegen staatsvormen die anders waren dan de democratie en dus ook niet tegen het fascisme. Tijdens het Interbellum had paus Leo XIII al een soortgelijke uitspraak gedaan. Deze uitspraak draaide om sociale en corporatieve denkbeelden en waren door hem uiteengezet in zijn encycliek *Rerum Novarum*. Deze denkbeelden kunnen als een soort nieuwe grondwet voor de katholieke arbeidersbeweging worden gezien. Het corporatistische element binnen deze denkbeelden kwam in de jaren dertig steeds sterker naar voren.¹¹⁰ In de *Rerum Novarum* worden daarbij zowel het socialisme als de uitwassen van het kapitalisme door het Vaticaan afgewezen. Ook dit komt overeen met de visie van het fascisme, dat zich als derde weg tussen beide ideologieën profileerde.

¹⁰⁹ Bank, *Pius XI en Pius XII*, 352.

¹¹⁰ Bank, *Pius XI en Pius XII*, 353.

De encycliek was het katholieke antwoord op de economische crisis. Hiermee stelde het Vaticaan een eigen richtlijn op die door haar katholieke arbeidersbewegingen gevolgd kon worden. Ook hier werd echter niet gezegd binnen wat voor een staatsvorm deze denkbeelden dienden te gelden. Binnen Christendemocratische partijen, maar ook binnen autoritaire kaders werd van deze denkbeelden gebruik gemaakt. Het corporatisme was één van de belangrijke kernen van het fascisme. Dit aspect komt sterk overeen met hoe het Vaticaan haar eigen katholieke arbeidersbeweging wilde vormgeven. Er zijn daarnaast ook andere voorbeelden van hoe de sociale leer van het Vaticaan in katholieke landen konden worden gevolgd. Twee voorbeelden zijn de autoritaire Standenstaat in Oostenrijk en de corporatieve dictatuur in Portugal die door de katholieke kerk sterk gedragen werden.¹¹¹

¹¹¹ Bank, *Pius XI en Pius XII*, 353.

Comparatieve analyse

In deze comparatieve analyse is het van belang om te kijken naar de *descriptively historical comparison*. Hierbij moet worden gekeken naar de vergelijkbare motieven en ideeën tussen het fascisme, francoïsme en de ideologie van het pausschap om zo inzicht te geven in hoe de relatie tussen deze ideologieën gegroeid is. Met de opkomst van het fascisme en het francoïsme kwamen er twee nieuwe ideologieën in Italië en Spanje die invloed konden uitoefenen op de relatie tussen kerk en staat. Daarbij werd als snel een duidelijke symmetrie waarneembaar. Binnen deze ideologieën speelden antiliberalisme, anticommunisme, het geloof in autoriteit, het corporatisme en het anti-individualisme een centrale rol in de ordening van de maatschappij. Er is daarmee sprake van een zekere verwantschap tussen het fascisme in Italië en het francoïsme in Spanje en deze aspecten kunnen ook binnen de ideologie van het pausschap gevonden worden. Er is daarmee sprake van *ideological permeability*, ofwel de verwevenheid van ideologische aspecten met die van een andere ideologie.

De beweging van Mussolini had aanvankelijk een relatie tot het socialisme en het antiklerikalisme. Hier kwam echter verandering in toen Mussolini de katholieke Italianen achter zich wilde scharen en een sterkere stelling tegen het communisme innam. Vanaf deze tijd begon ook het Vaticaan het fascisme van Mussolini als een bondgenoot tegen de anarchisten, socialisten en communisten te zien. Een belangrijk thema was daarnaast de Italiaanse Kwestie. Mussolini had zich als doel gesteld om deze kwestie met de katholieke kerk op te lossen. Hierdoor was een positieve opstelling jegens de kerk van belang. Binnen de ideologie van het fascisme was er echter geen sterke visie op de positie van de kerk binnen de fascistische staat. Dit kan worden verklaard vanuit politieke overwegingen. Mussolini wilde zich bewust niet sterk tegen de kerk uitspreken vanwege de steun die hij nodig had. Daarbij waren de eerder genoemde ideologische overeenkomsten al duidelijk zichtbaar. In Spanje zien we een duidelijke asymmetrie met de situatie in Italië. Tijdens het regime van Primo de Rivera had de katholieke geestelijkheid zich al sterk uitgesproken voor zijn regering omdat deze regering de veiligheid van de kerk kon waarborgen. Deze veiligheid eindigde met de val van het regime.

Tijdens de Tweede Republiek werd de kerk ernstig benadeeld en verloor zij naast eigendom en grondbezit ook veel privileges die zij eerder genoten had. Toen de Spaanse Burgeroorlog uitbrak, koos de kerk dan ook de kant van hen die het katholieke geloof beschermden: de fascistten onder leiding van Franco.

Het grote verschil met Italië is dat in Spanje de scheidslijn tussen de voor- en tegenstanders van de katholieke kerk duidelijker was. De Spaanse monarchie stond daarnaast ook meer ter discussie als een instituut dat al eeuwenlang verweven was met het katholieke geloof en in dat in deze strijd ook weer zou zijn. Tot slot speelde in Spanje het nationaal-katholicisme, een stroming waarbij Spaans nationalisme verweven was met het katholieke geloof. In Italië was dit niet zozeer het geval omdat daar het nationalisme van de fascistten zich richtte op het Romeinse verleden. De reden dat er weinig kon worden gekeken naar meer recentere nationale gloriemomenten had te maken met het problematische karakter van het Italiaanse nationalisme. Italië was lange tijd verdeeld in regio's als Florence, Milaan, Venetië en het Koninkrijk Napels/Sicilië die elkaar sterk beconcurrerden. Daarbij was het Italiaanse nationalisme van het *Risorgimento* niet verbonden met het catholicisme, maar werd zij door het Vaticaan juist als een directe bedreiging gezien. In Spanje daarentegen gingen nationalisme en catholicisme hand in hand.

Een belangrijke overeenkomst is het maatschappelijk belang van de kerk voor Mussolini en Franco. Hoewel de redenen voor dit belang konden verschillen (de pragmatische motieven van Mussolini tegenover die van de diep katholieke Franco) speelt de relatie met de katholieke kerk voor beide ideologieën een belangrijke rol als legitimerende factor of als politieke bondgenoot. Vanuit het Vaticaan speelden de volgende factoren een belangrijke rol in voor het aangaan van deze relatie. Allereerst was daar het pragmatische lijfsbehoud. Dat betekende dat het Vaticaan haar steun zou geven aan degenen die de belangen en de veiligheid van het katholieke geloof konden waarborgen. In beide landen kwamen de fascistten hiervoor in aanmerking. Daarnaast speelt de ideologische overtuiging van het Vaticaan een grote rol. Paus Pius XI had in Polen zelf de oorlog tegen het communistische Rusland meegemaakt en sprak zich sterk anticommunistisch uit. Hierin vonden ze in de autoritaire ideologieën een bondgenoot.

Vervolgens had het Vaticaan zich nooit tegen antidemocratische staatsvormen uitgesproken. Hier moest het Vaticaan volgens zichzelf onverschillig tegenover staan. Tot slot speelde het corporatisme een belangrijke rol in de richtlijnen die het Vaticaan haar eigen katholieke arbeidersbeweging meegaf. Deze richtlijnen kwamen overeen met de fascistische visie waarin het corporatisme een belangrijke rol speelde. Het Vaticaan en het opkomende fascisme en francoïsme hadden dus zeker vergelijkbare motieven en ideeën en deze ideologische positie van het Vaticaan vormt een belangrijke overeenkomst in de relatie tussen kerk en staat in beide landen.

Hoofdstuk III. Concordaten met de dictatuur en de verzoening tussen kerk en staat.

Nu in dit onderzoek helder is geworden hoe het fascisme en het Francoïsme tegen de relatie tussen kerk en staat aankeken, is het van belang te onderzoeken hoe deze visie in de periode van de dictatuur tot uiting kwam. Hierbij zal er gekeken worden naar de betekenis van de twee belangrijkste concordaten, namelijk het concordaat van 1929 in Italië en het concordaat van 1953 in Spanje. De deelvraag die daarbij gesteld wordt is welke rol deze concordaten speelden in de verzoening tussen kerk en staat in beide naties.

De verzoening tussen kerk en staat in Italië.

In zijn artikel in de bundel *De Paus en de Wereld* stelt Jan Bank dat er voor de verzoening tussen het Vaticaan en de Italiaanse staat twee mijlpalen lagen. De eerste betrof de collectieve ervaring van eenheid tijdens de Eerste Wereldoorlog.¹¹² In deze stijd streefden kerk en staat in Italië naar hetzelfde doel, namelijk de oorlog voor Italië naar een goed einde brengen. De tweede mijlpaal die beschreven wordt is de ondertekening van het Verdrag van Lateranen.¹¹³ Het ondertekenen van dit verdrag is sterk gebonden aan de opkomst van het fascisme. In het vorige hoofdstuk zagen we dat het tot een goed einde brengen van de Romeinse Kwestie één van de primaire politieke doelstellingen van Mussolini was. Toen Mussolini in oktober 1922 met zijn Mars op Rome de macht kon veilig stellen voor de fascistten in Italië leidde zijn nieuwe machtspositie dan ook tot de mogelijkheid dit te kunnen realiseren. Een duidelijk symbool van de verzoening is nog altijd manifest in Rome, de *Via della Conciliazione*, de indrukwekkende allee die Mussolini liet aanleggen en die het Sint Pietersplein met de oude stad en de overs van de Tiber verbindt.

¹¹² Bank, *Pius XI en Pius XII*, 351.

¹¹³ Bank, *Pius XI en Pius XII*, 351.

De positie van het Vaticaan in het Italiaans fascisme.

John Pollard gaat dieper in op de relatie tussen de katholieke kerk en het Italiaanse fascisme. Het Verdrag van Lateranen (1929) wordt in het begin zijn boek *The Vatican and Italian Fascism, 1929-32, A study in conflict* (1985) geïntroduceerd.¹¹⁴ Dit verdrag werd getekend tussen het Vaticaan en de fascistische staat en moest een einde brengen aan de Romeinse Kwestie. Deze kwestie bestond uit het gegeven dat tijdens de unificatie van Italië grote stukken van het Pauselijk gebied bij de nieuwe Italiaanse natie waren ingelijfd. Het pausdom was hier allerminst tevreden mee en dit leidde tot een moeizame relatie met de Italiaanse Staat.¹¹⁵ Mussolini wilde deze relatie verbeteren en nam het initiatief om deze kwestie op te lossen. Het Verdrag van Lateranen bestond uit de acceptatie van het pausdom dat de gebieden nu aan de Italiaanse natie behoorden. In ruil daarvoor werd het Vaticaan een eigen staat binnen de stad Rome, mocht het Vaticaan de priesters aanstellen in Italië terwijl de staat het salaris betaalde en werd hetatholicisme de officiële staatsgodsdienst van Italië. De *Conciliazione* was echter niet geheel voltooid. Hoewel het Verdrag van Lateranen als een hoogtepunt in deze verzoening wordt gezien, was er nog geen sprake van een algehele verzoening tussen de Italiaanse staat en de katholieken. Zo laat Pollard zien dat bisschop Rodolfi van Vicenza tussen 1924 en 1932 een eigen tegenreactie op de fascistie leidde.¹¹⁶ Hij verzette zich voornamelijk tegen het fascistische geweldsmonopolie en de excessen die hieruit voortkwamen. Aan de andere kant waren er bisschoppen als Pavia en Vigenvano, die de fascistie openlijk dankbaar waren. Met de coup van Mussolini was namelijk het rode gevaar geweken en deze bisschoppen wilden nu door samenwerking met de nieuwe regering het oude zeer van de vorige decennia een plek geven. De reactie van de fascistie op de verzoening was er een van vreugde, stelt Pollard. Niet alleen bracht het de stabiliteit die Mussolini zo erg verlangde, het gaf de fascistie regering ook een enorm aanzien. Zij hadden immers de Romeinse Kwestie opgelost en toonden daarmee aan een partij te zijn die tot daden in staat was.¹¹⁷

¹¹⁴ J. Pollard, *The Vatican and Italian Fascism, 1929-32, A study in conflict* (Cambridge 1985) 10-11.

¹¹⁵ Pollard, *The Vatican and Italian Fascism*, 13.

¹¹⁶ Pollard, *The Vatican and Italian Fascism*, 48.

¹¹⁷ Pollard, *The Vatican and Italian Fascism*, 48-49.

Vervolgens spelen de diplomatieke dimensies van de relatie tussen het Vaticaan en het Italiaanse Fascisme een rol. Het Verdrag van Lateranen bracht de fascisten aanzien. Dit gebruikte Mussolini voor zijn internationale positie. Zo riep The Times in 1929 Mussolini uit tot de grootste Italiaanse staatsman.¹¹⁸ Mussolini hoopte daarnaast dat het Vaticaan hem nu ook in zijn buitenlandse politiek openlijk zou steunen. Het Vaticaan trok hier echter haar eigen plan in. Zo begon het direct contact te onderhouden met de Volkerenbond en wilde zij een onafhankelijke positie binnen de internationale gemeenschap innemen. Pollard laat zien dat Mussolini hier absoluut niet blij mee was, aangezien dit zijn greep op het Vaticaan verkleinde.¹¹⁹ Ook kreeg Mussolini het niet voor elkaar het Vaticaan te gebruiken voor haar expansionistische buitenlandse politiek. Mussolini verkeek zich hier ernstig op het belang van het prestige dat de verzoening hem had gebracht, een prestige dat door de oorlog in Ethiopië al snel in diskrediet werd gebracht. Belangrijk in de relatie tussen Mussolini en het Vaticaan was de positie van de Katholieke Actie. De jaren na 1929 stonden in het teken van één probleem, namelijk de positie van de katholieke jongerenorganisaties. Deze werden door de Katholieke Actie geleid en hadden er geen oren naar om te worden opgeheven. Mussolini bond echter de strijd aan met de jongerenorganisaties van de katholieke kerk. Deze problematiek leidde, zo stelt Pollard, in 1931 tot de centrale crisis in de relatie tussen Mussolini en het Vaticaan.¹²⁰ Door de sterke positie van de fascistten kwam de Katholieke Actie steeds meer onder druk te staan en verloor het een groot deel van haar jongeren aan de fascistische jongerenorganisaties. De kerk beseftte op dit punt dat de fascistten stevig in het zadel zaten en dat ze verder gingen met de opbouw van een totalitaire staat. Mocht de kerk de controle over haar eigen jongerenorganisaties kwijt raken, kon dit leiden tot een groter verlies van macht voor de kerk. De relaties tussen het Vaticaan en de fascistische regering bekoelden hierdoor ernstig. Pollard stelt daarbij ook dat de economische crisis die toen was uitgebroken de positie van de katholieken versterkte.¹²¹

¹¹⁸ D. I Kertzer, *The Pope and Mussolini: the secret History of Pius XI and the Rise of fascism in Europe* (Oxford 2014) 118-119.

¹¹⁹ Pollard, *The Vatican and Italian Fascism*, 82.

¹²⁰ Pollard, *The Vatican and Italian Fascism*, 103-106.

¹²¹ Pollard, *The Vatican and Italian Fascism*, 124.

Mussolini moest namelijk alle zeilen bijzetten om de economie uit het slop te trekken en de katholieken gebruikten dit gegeven om hun positie te verbeteren. In 1931 zou dit conflict ook al tot een einde komen, omdat beide partijen de nieuwe relatie tussen kerk en staat niet op het spel wilden zetten. De Katholieke Actie kon blijven bestaan, maar het moest duidelijk zijn dat ze enkel op religieus niveau actief mocht zijn. De politiek behoorde in Italië de fascistten toe. Het werk van Pollard laat hiermee duidelijk zien in welke mate de fascistten en de katholieken met elkaar samenwerkten om voor elk een eigen doelstelling te behalen en hoe dit nieuwe huwelijk vervolgens weer tot de problemen als de crisis van 1931 konden leiden.

Analyse van het concordaat van 1929.

Het concordaat van 1929, ook bekend als het Verdrag van Lateranen, was een plechtig ondertekend verdrag tussen de Italiaanse staat en het Vaticaan. Het verdrag had als doelstelling om de Romeinse Kwestie tot een goed einde te brengen en de relatie tussen kerk en staat verder uit te werken. De inhoud van het Verdrag van Lateranen bestaat uit drie kleinere verdragen. Als eerste is er het verdrag over de *Conciliazione*, de verzoening tussen de kerk en de Italiaanse staat betreffende de onopgeloste zaken waarvan de Italiaanse unificatie en de daarbij gepaarde annexatie van pauselijk grondgebied gepaard ging de oorzaak was.¹²² Daarnaast bestaat het verdrag uit een kleine paragraaf die de financiële vergoedingen beslaat. Tot slot is er het verdragwerk van het concordaat zelf waarin de positie van de kerk uiteen wordt gezet. Hieronder zal ik een analyse maken van de belangrijkste punten van het verdrag, welke ik zal onderverdelen in de verhouding tussen kerk en staat, de financiële aspecten van het verdrag en de invloed op het onderwijs en de publieke opinie. Door deze indeling te gebruiken is er een duidelijk overzicht van de invloedssferen van het concordaat. Vervolgens kan dit worden vergeleken met de invloed van het Spaanse concordaat uit 1953.

¹²² J. B. Scott, 'The Treaty between Italy and the Vatican' in *Proceedings of the American Society of International Law at Its Annual Meeting*, Vol. 23, (1969) 13.

Zodoende krijgt het onderzoek een comperatief element en kan er gekeken worden naar de rol die beide concordaten in beide landen hebben gespeeld in de relatie tussen kerk en staat. Voor het onderzoek is gebruik gemaakt van de Engelse en Duitse vertaling van het concordaat.¹²³¹²⁴

Verhouding tussen kerk en staat.

Het ‘verdrag der verzoening’ begint met artikel 1, waarin wordt vastgesteld dat de Apostolisch Rooms Katholieke religie de enige staatsreligie in Italië is. In artikel 2 verklaart Italië dat zij Vaticaanstad als een soevereine staat erkent. Artikel 3 stelt dat Italië de rechten van de paus over het Vaticaan erkent en gaat over tot de creatie van Vaticaanstad. Artikel 4 gaat hier vervolgens verder op in en verklaart de Italiaanse regering dat zij niet zal interveniëren in Vaticaanstad en dat geen andere autoriteit dan die van de paus hier erkend zal worden. Verderop in artikel 6 worden de praktische zaken als watertoevoer en verkeerscirculatie geregeld.

In artikel 8 wordt vastgesteld dat een belediging van de paus in Italië net zo zal worden bestraft als wanneer het de koning zou betreffen. In artikel 11 wordt gesteld dat de Italiaanse staat zich met geen van de instanties van de katholieke kerk zal bemoeien. De uitzondering hierop vormt de aquisitie van ontroerend goed zoals dat bij de *corpi morali* (publieke instanties) thans het geval was. Verder is er nog aandacht voor het bezit van de kerk dat buiten Vaticaanstad valt. Artikel 13 en artikel 14 stellen dat de Italiaanse regering een scala aan kerken en kastelen, zoals de basiliek van Sint-Jan van Lateranen, als eigendom van het Vaticaan erkent. Artikel 21 laat zien dat alle kardinalen in Italië protocollair als Prinsen van het Bloed (leden van de koninklijke familie) worden gezien, wat inhoudt dat zij zich vrijelijk in Italië mogen begeven.

¹²³ ‘Verdrag van Lateranen 1929’ <http://www.vaticanstate.va/content/dam/vaticanstate/documenti/leggi-e-decreti/Normative-Penali-e-Amministrative/LateranTreaty.pdf> (11 juni 2015).

¹²⁴ L. Schöppe, *Konkordate seit 1800. Originaltext und deutsche Übersetzung der geltende Konkordate* (Berlijn 1964) 161-199.

Italië committeerde zich aan het goed laten verlopen van het treffen van het conclaaf der kardinalen. Artikel 24 is één van de meest belangrijke artikelen uit het concordaat. Hierin wordt gesteld dat het Vaticaan zich neutraal zal opstellen in internationale kwesties en zich enkel met deze kwesties mag bemoeien als beide partijen hierbij een beroep op het Vaticaan doen. Voor Mussolini een belangrijk aspect van het concordaat, want zodoende kan hij er zeker van zijn dat het Vaticaan zich niet rechtstreeks tegen de imperialistische buitenlandpolitiek van het fascistisch Italië zal uitspreken, iets wat in dit hoofdstuk ook duidelijk naar voren is gekomen. Vervolgens komt in artikel 26 nog een belangrijk kernpunt van het concordaat aan bod. In dit artikel stelt het Vaticaan dat het de Romeinse Kwestie als definitief en onomkeerbaar opgelost beschouwt. Zij erkent daarbij de legitimiteit van het Koninkrijk Italië onder het Huis van Savoy (de koninklijke familie) met Rome als de hoofdstad van de Italiaanse staat. Dit is om twee redenen een belangrijk artikel voor Mussolini. Allereerst verklaart het Vaticaan dat zij de Romeinse Kwestie als opgelost beschouwt. Het tot een goed einde brengen van deze kwestie was één van de politieke stokpaardjes van Mussolini. De democraten hadden laten zien deze kwestie in de halve eeuw dat deze speelde niet te kunnen oplossen. Mussolini had laten zien dit in een periode van zeven jaar had kunnen bewerkstelligen. Het verschaftte hem de nodige populariteit voor zijn regering en liet zien, zoals de fascistten dat graag uitdroegen in die tijd, dat een sterke man op de juiste plaats de problemen en kwesties van een land tot een goed einde kon brengen. De tweede reden dat dit artikel zo van belang is voor Mussolini is omdat het Vaticaan de Italiaanse staat erkent. De Italiaanse staat werd onder de dictatuur van Mussolini als normale staat erkend en de regering van Mussolini nam daarmee aan legitimiteit toe. Het fascisme van Italië had hiermee de stille goedkeuring van het Vaticaan gekregen en Mussolini kon dit vervolgens gebruiken om zijn internationale positie te consolideren.

Financiële aspecten van het concordaat.

In het concordaat is een korte paragraaf gewijd aan de financiële kwesties tussen Italië en het Vaticaan. Italië commiteert zich in artikel 1 van dit kleinere verdrag tot het betalen van een eenmalige som van 750,000,000 Italiaanse lire en tot het betalen van een jaarlijkse bijdrage van 1,000,000 Italiaanse lire. Het Vaticaan verklaarde in dit verdrag verder dat ze deze bijdrage als een definitieve financiële oplossing zag voor de annexatie van het Pauselijk grondgebied in 1870. Tot slot stelt dit financiële verdrag nog dat er geen enkele vorm van belasting geheven zal worden op de acties die nodig waren bij de totstandkoming van het concordaat.

Invloed op het onderwijs en de publieke opinie.

In artikel 1 van het concordaat (het derde verdrag) wordt gesteld dat de katholieke kerk alle vrijheid heeft om haar religieuze macht uit te oefenen in de publieke ruimte. Gebouwen die daarbij gebruikt worden, zoals kerken en kathedralen, zullen ontzien worden van enige overheidsbemoeienis. Deze gebouwen mogen daarbij volgens artikel 10 onder geen beding gesloopt worden zonder de toestemming van de geestelijkheid daarvoor te hebben ontvangen. Artikel 11 van het concordaat bevestigt het nationale karakter van de katholieke feestdagen en de Italiaanse staat zal ervoor zorg dragen dat de Italianen op deze dagen ook vrij zijn. Artikel 19 stelt vast dat het Vaticaan over de benoemingen van aartsbisschoppen en bisschoppen zal blijven gaan.

Artikel 36 stelt vast dat de leerstellingen van Christus zoals deze in de katholieke traditie gebruikelijk zijn, de leidraad van het Italiaanse onderwijs vormen. In het basisonderwijs zal er godsdienstig onderwijs aanwezig zijn, welke op het middelbare onderwijs uitgebreid zal worden. De invulling van deze onderwijsprogramma's zal nog nader worden ingevuld door het Vaticaan en de Italiaanse staat. Verderop in het verdrag, in artikel 43, komt een aspect aan bod dat al snel enige spanning zou opleveren tussen beide ondertekende partijen. De Italiaanse staat erkent hier namelijk de bestaansrechten van de Katholieke Actie, mits zij zich onthouden van enige steun aan een politieke partij. Daarnaast moet zij onder de directe leiding blijven staan van de kerkhiërarchie en moet zij de katholieke principes sterk blijven uitdragen.

Het tweede lid van dit artikel stelt dat de katholieke kerk zorg zal dragen dat de katholieken van Italië zich zullen onthouden van lidmaatschap van politieke partijen. Katholieken mogen zich van de kerk ook niet strijdbaar opstellen voor politieke partijen. Deze lijn is door het Vaticaan doorgezet (zij was al eerder ingevoerd) om de neutrale positie van de katholieken en de kerk in de maatschappij te waarborgen. Hierdoor verdween de katholieke partij de *Partito Popolare Italiano* (PPI) uit de Italiaanse politiek. Het concordaat wordt afgesloten met artikel 44 en artikel 45, waarin beide partijen zich voornemen om bij toekomstige problemen gezamenlijk tot een goede oplossing te komen. Zodoende worden de drie verdragen bekrachtigd en verklaren beide partijen dat de Romeinse Kwestie is opgelost.

Benedetto Croce en de kritiek op het Verdrag van Lateranen.

De nieuwe verzoening tussen de kerk en de Italiaanse staat door het Verdrag van Lateranen viel niet bij iedereen in goede aarde. De liberaal en politicus Benedetto Croce was hier een voorbeeld van.¹²⁵ Croce stelde dat de ondertekening van het concordaat de scheiding tussen kerk en staat niet zou waarborgen. Ook werd het ideaal van de *Risorgimento* opgegeven. Hij werd hier echter door het grootste gedeelte van zijn medeliberale niet in gesteund. Zij keurden in 1929 namelijk de ondertekening van het concordaat goed.¹²⁶ Door zich tegen de verzoening uit te spreken keerde Croce zich ook tegen Mussolini. Dit had dankzij zijn status als vooraanstaand politicus en filosoof geen grote gevolgen voor hem en hij kon zijn werk tot aan zijn dood in 1952 doorzetten.

Jaren van consensus.

In zijn grote biografie *Mussolini* gaat de Italiaanse historicus Renzo de Felice (1929-1996) in op wat hij noemt de jaren van consensus: *gli anni del consenso*. De Felice stelt dat er in de periode van 1929 tot 1936 een breed draagvlak was onder de Italiaanse bevolking voor de regering van Mussolini.¹²⁷

¹²⁵ F. Rizi, *Benedetto Croce and Italian Fascism* (Londen 2003) 155-157.

¹²⁶ Rizi, *Benedetto Croce and Italian Fascism*, 155.

¹²⁷ C. F. Delzell, 'Mussolini il duce by Renzo de Felice', *The Journal of Modern History* 55 (1983) nr. 4 (december) 762-765.

De redenen die hij hiervoor geeft zijn het persoonlijke charisma van Mussolini, de strijd van de regering tegen de economische depressie en het lanceren van nieuwe sociale programma's om werkloosheid tegen te gaan.¹²⁸ Daarnaast konden de pogingen van Mussolini om de Italiaanse staat met het Vaticaan te verzoenen om brede steun van de bevolking rekenen. Het oplossen van de Romeinse Kwestie door het verdrag van Lateranen (1929) speelde hierbij een belangrijke rol. Centraal in de duiding van De Felice van deze 'hoogtij' van het Italiaanse fascisme was dat het Mussolini-bewind eigenlijk een 'conservatief regime' geworden was. Een persoonlijke dictatuur die echter zwaar leunde op de traditionele krachten van kerk, staat, leger en monarchie. Ook de positie die Mussolini tegenover de Volkerenbond innam ten tijde van de oorlog tegen Ethiopië vond goedkeuring bij een groot gedeelte van de bevolking.¹²⁹ Door een eigen koers te varen en onafhankelijk van de Volkerenbond te durven opereren liet Mussolini zien dat Italië zelf tot actie in staat was. Met of zonder internationale goedkeuring. De combinatie van deze factoren leidde dus tot de jaren van consensus, de periode waarin de regering van Mussolini zeker was van haar macht en haar populariteit onder de bevolking gewaarborgd was.

De opvatting van De Felice over Mussolini zelf is in het historisch debat reden voor controverse. De Felice was de mening toegedaan dat het fascisme als een volledige politieke ideologie moest worden bekeken en niet moest worden gedemoniseerd.¹³⁰ Hij keerde zich tegen de opvatting dat het fascisme was ontstaan uit angst voor een proletarische revolutie. In plaats daarvan zag hij het fascisme als een assertieve beweging van de opkomende middenklasse die op zoek was naar haar positie in de maatschappij.¹³² Daarbij maakt De Felice een onderscheid tussen het fascisme als beweging en het fascisme als regime. De beweging was in zijn ogen een positieve kracht, zoekend naar renovatie. Pas tijdens de periode van het fascistische regime werd het onderdrukkend en represief.¹³³

¹²⁸ Delzell, *Mussolini il duce*, 762.

¹²⁹ Delzell, *Mussolini il duce*, 762.

¹³⁰ Delzell, *Mussolini il duce*, 763.

¹³² Delzell, *Mussolini il duce*, 762.

¹³³ Delzell, *Mussolini il duce*, 762.

De Felice wees daarnaast alle vergelijkingen tussen Hitler-Duitsland en het fascistische Italië af. Collega historici als Giuliano Procacci, Paolo Alatri en Peter Neville stelden dat het werk *Mussolini* hiermee een te positief beeld van het fascisme schetste en dat het eerder een apologie van het fascisme was.¹³⁴ Het werk is dan ook nooit naar het Engels vertaald.

De verzoening tussen kerk en staat in Spanje.

De overwinning over de republikeinen werd op 1 april 1939 uitgeroepen toen de laatste gevechtseenheden zich aan republikeinse zijde overgaven. Op die dag betrad Franco een kerk, waar hij zijn zwaard op het altaar legde en zwoer het nooit meer te zullen oppakken tenzij Spanje zelf zou worden binnengevallen. Die dag luidde het einde in van de Spaanse Burgeroorlog, een oorlog die drie jaar woedde en die een half miljoen mensen het leven kostte en die een land compleet in tweeën had gescheurd. In februari van dat jaar hadden de Engelse en de Franse regering Franco al erkend als het nieuwe staatshoofd van Spanje.¹³⁵ Na de overwinning in april kon Franco deze rol ook voor geheel Spanje op zich nemen en kreeg hij de titel *Caudillo de España*, de leider van Spanje. De tijd van oorlog lag nu achter Franco, de tijd om een staat te bouwen was nu aangebroken. Deze staat zou worden geregeerd door één partij, namelijk de *Movimiento Nacional*.¹³⁶ Deze partij was een samenvoegsel van de fascistische *Falange* en de *Carlismo* en verschillende conservatieve partijen. Op 17 juli 1942 werd de Spaanse *Cortes* in het leven geroepen, welke verantwoordelijk moest zijn voor het opstellen en goedkeuren van wetten.¹³⁷ In de praktijk kwam hier echter niks van terecht, aangezien alle macht bij de *Caudillo* lag, het staatshoofd Franco. De regering hoefde dan ook geen verantwoording aan de *Cortes* af te leggen en ministers werden door Franco persoonlijk benoemd en ontslagen.

¹³⁴ P. Neville, *Mussolini* (Londen 2004) 9-10.

¹³⁵ Tusell, *Spain: From Dictatorship to Democracy*, 101.

¹³⁶ Tusell, *Spain: From Dictatorship to Democracy*, 101.

¹³⁷ Tusell, *Spain: From Dictatorship to Democracy*, 103.

De positie van het Vaticaan in het Spaanse autoritaire regime.

Het katholicisme groeide onder Franco in Spanje uit tot iets groters dan enkel een staatsgodsdienst. Het werd de kern van het Spaanse nationalisme en verwerd zo tot het *Nationalcatolicismo*, ofwel het nationaalkatholicisme.¹³⁸ Het werd onderdeel van de nationalistische ideologie met als leus ‘één volk, één taal, één godsdienst en één leider’.¹³⁹

Spanningen tussen de Spaanse staat en de katholieke kerk zijn terug te brengen tot in de achttiende eeuw. In deze periode werden grote stukken grondgebied van de kerk genationaliseerd door de staat. Ook in de Eerste Spaanse Republiek waren spanningen tussen staat en kerk geen uitzondering.¹⁴⁰ Het nationaalkatholicisme was een reactie op deze spanningen door Spanjaarden die vonden dat kerk en staat niet tegenover elkaar dienden te staan (of zoals bij de scheiding tussen kerk en staat los van elkaar) maar dat beiden de basis vormden voor de Spaanse natie. De term is voor het eerst naar voren gebracht door José Maria González die deze opvatting van de Spaanse natie in zijn werk *Creer es comprometerse* beschreef.¹⁴¹ Kerk en staat zorgden er samen voor dat elk aspect van het leven geregeld was, onder het credo van ‘één volk, één taal, één godsdienst en één leider’. Dit credo laat ook duidelijk de relatie zien tussen het nationaalkatholicisme en de dictatuur van Franco. Het nationaalkatholicisme was gebonden aan de autoritaire staat, die haar ook het bestaansrecht verschafte zoals dat onder andere te zien is uit het concordaat van 1953. Andere uitingen van de samenwerking tussen kerk en autoritaire staat waren dat er op grote schaal censuur bestond die zich richtte tegen alle uitingen van de christelijk-nationale ideologie. Deze uitingen moesten ten koste van alles worden uitgebannen. Zo zijn er tijdens het regime van Franco een geschatte 300.000 kinderen van republikeinen, seculieren en overige ‘afvalligen’ ontvoerd en ter adoptie afgestaan aan gelovige families.¹⁴²

¹³⁸ Tusell, *Spain: From Dictatorship to Democracy*, 132.

¹³⁹ Tusell, *Spain: From Dictatorship to Democracy*, 133.

¹⁴⁰ Tusell, *Spain: From Dictatorship to Democracy*, 133..

¹⁴¹ J. M. González Ruiz, *Creer es comprometerse* (Barcelona 1968) 137.

¹⁴² Tusell, *Spain: From Dictatorship to Democracy*, 223.

Het autoritaire regime van Franco is niet zonder meer als fascisme te betitelen. Duidelijk is dat er zeker fascistoïde aspecten aanwezig zijn, maar gezien de net besproken unieke positie van het katholicisme binnen dit regime wordt vaker gesproken over ultrakatholicisme of het meer omstreden begrip clericofascisme. Het meest fascistische geluid binnen het regime van Franco werd door de falangisten verkondigd, die deel uitmaakten van de *Movimiento Nacional*. In het boek *Spain: From Dictatorship to Democracy* (2011) stelt Javier Tusell dat de jaren 1951-1965 als de hoogtijdagen van het regime kunnen worden betiteld.¹⁴³ Hij stelt dat er in deze jaren een brede consensus bestond onder de bevolking voor het regime. Dankzij de Koude Oorlog lukte het Franco de banden met het Westen en de VS aan te kunnen halen en het in 1953 ondertekende concordaat met het Vaticaan (dat zodadelijk wordt geanalyseerd) bracht Franco een hernieuwd aanzien in Spanje en daarbuiten.

In hun werk *Religion and Law in Dialogue* (2006) stellen Puza en Doe dat het concordaat van 1953 wordt gekenmerkt door twee belangrijke aspecten. Deze aspecten zijn kenmerkend voor moderne concordaten en spelen een belangrijke rol in de manier waarop er vorm wordt gegeven aan de relatie tussen Vaticaan en natiestaat. Het eerste aspect bestaat uit de scheiding tussen het parlement en de geestelijkheid. In tegenstelling tot voorgaande eeuwen had de kerk nu geen geestelijken op parlementair niveau.¹⁴⁴ Het tweede aspect beslaat de legaliteit van de concordaten doordat de staat ze samenstelt met het Vaticaan maar zelf degene is die ze uitvoert. Franco had na zijn overwinning de republikeinse hervormingen op het gebied van kerk en staat teruggedraaid. Daarnaast had hij de Jezuïetenorde weer in ere hersteld. Het concordaat van 1953 was de volgende stap om de positie van de katholieke kerk in Spanje te consolideren. Dit leverde echter ook kritiek op. De falangisten stelden dat het concordaat teveel van het staatsgezag overhevelde naar het Vaticaan. Daarbij vreesden ze dat de kerk haar nieuwe positie zou kunnen gebruiken om persvrijheid en burgerrechten.¹⁴⁵

¹⁴³ Tusell, *Spain: From Dictatorship to Democracy*, 334-335.

¹⁴⁴ R. Puza & N. Doe, *Religion and Law in Dialogue: Covenantal and Non-Covenantal Cooperation and Non-Covenantal Cooperation between State and Religion in Europe* (Parijs 2006) 201.

¹⁴⁵ J. A. Crow, *Spain the root & the flower. An interpretation of Spain and the Spanish People* (Londen 1985) 353.

Analyse van het concordaat van 1953.

Het concordaat dat in 1953 werd getekend tussen de Spaanse regering en het Vaticaan diende een oude overeenkomst uit 1851 te vervangen dat tijdens de kortstondige Tweede Republiek was ontkracht. Het concordaat had daarnaast als doel om de verhoudingen tussen het regime van Franco en het Vaticaan een officiële vorm te geven en moest tot doel hebben het regime legitimiteit te verschaffen. Hoewel het concordaat van 1953 de meest belangrijke en de meest bekende is, waren er in het voorafgaande decenium nog enkele belangrijke overeenkomsten gesloten tussen Franco Spanje en de katholieke kerk. Zo werd in 1941 het akkoord over het privilege van presentatie gesloten, dat de kerk het recht gaf om zelf bisschoppen te kiezen en in 1946 waren er nog twee kleine verdragen omtrent de rechten van de kerk op universiteiten. Hieronder zal ik verder een analyse geven van het concordaat van 1953. Allereerst zal gekeken worden naar de invloed van het concordaat op de algemene verhouding tussen de staat en de kerk, dan naar de financiële aspecten van het concordaat, de invloed op het onderwijs en de publieke opinie. Hierbij zullen niet alle 36 artikelen uit het concordaat besproken worden maar de meest belangrijke artikelen. Voor de analyse van dit concordaat is gebruik gemaakt van de Engelse en Duitse vertaling.¹⁴⁶¹⁴⁷

Verhouding tussen kerk en staat.

In artikel 1 van het concordaat staat geschreven dat de Apostolisch Rooms-Katholieke Kerk de enige religie in de Spaanse staat zal zijn en dat het geloof zodoende beschermd zal blijven door de staat. Het publiekelijk belijden van een andere religie was daarbij verboden. Artikel 2 garandeert de vrijheid voor de Katholieke kerk om publiekelijk het geloof te belijden en stelt dat de Spaanse staat in de Katholieke kerk de perfecte samenleving herkent. Ook wordt hier de vrijheid gegeven om haar eigen jurisdictie uit te oefenen en resoluties uit te vaardigen die betrekking hebben op het bestuur van de kerk. Artikel 3 stelt dat de Spaanse staat Vaticaanstad als internationale entiteit erkend en als zodanig dan ook volwaardige diplomatieke relaties zal onderhouden.

¹⁴⁶ 'Concordaat tussen Franco en het Vaticaan van 1953'

http://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/archivio/documents/rc_seg-st_19530827_concordato-s_pagna_sp.html (11 juni 2015).

¹⁴⁷ Schöppe, *Konkordate seit 1800*, 476-498.

Artikel 5 waarborgt de Katholieke feestdagen en dat de Spaanse staat zorg zal dragen dat de gelovigen zich aan deze feestdagen kunnen wijden. Nemen we een kleine sprong voorwaarts in de artikelen van het concordaat, dan zien we dat in artikel 22 de onschendbaarheid van de kerken en overige heilige plaatsen wordt vastgesteld. De autoriteiten mogen niet zomaar deze heiligdommen betreden, deze gebouwen mogen slechts in uiterste nood worden gesloten of ontmanteld en de kerk dient financieel te worden gecompenseerd als hier wel sprake van is. Artikel 23 stelt vast dat de Spaanse staat het recht van de kerk op het sluiten van huwelijken erkent. Het burgerlijk huwelijk is daarmee verboden. Vervolgens komt in artikel 34 naar voren dat de Katholieke Actie vrij is om haar eigen activiteiten te organiseren en onder directe leiding van de kerk kan blijven staan. De slotzin van dit artikel stelt daarbij dat dit binnen de regels van de wet moet gebeuren. Deze artikelen bevestigen dus de speciale positie van het katholieke geloof in Spanje, maken het de staatsgodsdienst van het land en zorgen dat de positie van de kerk bijna onaantastbaar wordt.

Financiële aspecten van het concordaat.

In artikel 18 van het concordaat staat geschreven dat de kerk het recht heeft om vrijelijk leningen te verstrekken, collectes mag houden en geld, goederen en eigendom mag ontvangen. In artikel 20 is een lijst van katholieke kerken, scholen en eigendommen opgenomen die vrijgesteld zijn van belasting en contributies.

Invloed op het onderwijs en de publieke opinie.

In artikel 26 van het concordaat staat geschreven dat in alle centra van educatie, ongeacht op welk niveau, zij het nu publiek of privaat, onderwijs gegeven moet worden dat overeenkomt met de leer, dogma's en moraliteit van de katholieke kerk. De kerk mag daarbij vrijelijk controle houden over het onderwijs en zorg dragen dat dit volgens de katholieke normen verloopt. Om dit te waarborgen kan de kerk door dit artikel zelfs boeken, publicaties en educatief materiaal die in tegenspraak zijn met het katholieke geloof uit het onderwijs terugroepen of verbieden. Artikel 27 gaat vervolgens over de verplichting van de Spaanse staat om te garanderen dat het katholieke geloof in alle vormen van het onderwijs aanwezig is.

Daarbij is echter wel opgenomen dat er dispensatie van deze onderwerpen kan worden verkregen als de ouders van niet-katholieken hierom vragen. De rest van het artikel richt zich op wie dit katholieke onderwijs mag geven en dat de tekstboeken eerst door de katholieke kerk getoetst moeten worden voordat ze in het onderwijs gebruikt mogen worden. In artikel 28 van het concordaat geeft de kerk de staatsuniversiteiten het recht om vakken te geven die aan het geloof gebonden zijn, zoals theologie en filosofie. Echter, ook hier moeten de vakken aan de wensen van de kerk voldoen, moeten de docenten een onderwijsbevoegdheid hebben die is goedgekeurd door een katholieke universiteit en heeft de kerk het recht om studenten voor bepaalde vakken met een gelovig karakter te weigeren. Betreffende het onderwijs is het dus veilig om te concluderen dat het katholieke geloof hier dankzij dit concordaat (of waarschijnlijk gebeurde het al lang zo in het onderwijs, maar was dit de officiële bevestiging van de positie van de kerk hierin) een enorme invloed kon uitoefenen in het onderwijs en zo haar positie in de Spaanse maatschappij versterkt zag. Deze positie werd daarnaast nog verder bevestigd in de volgende artikelen. Zo stelt artikel 29 van het concordaat dat de Spaanse staat er zorg voor zal dragen dat instituties die van doen hebben met de publieke opinie, denk hierbij aan radio en televisie en andere mediaplatformen, gedegen aandacht geven aan de verdediging van ‘het ware geloof’ door daarvoor aangestelde priesters en gelovigen. In artikel 33 wordt gesteld dat de staat, in overeenstemming met de plaatselijke autoriteiten van de kerk, zorg zal dragen dat er religieuze steun is voor mensen in ziekenhuizen, gevangenissen, weeshuizen en overige instanties. Daarbij dient het personeel dat in deze instanties werkt religieus onderlegd te zijn, iets waar de staat zich ook op toelegt. Een jaar na de ondertekening van het concordaat wordt Franco door het Vaticaan onderscheiden met de Orde van Christus, de hoogst mogelijke onderscheiding binnen de katholieke kerk die enkel bedoeld is voor katholieke staatshoofden.¹⁴⁸ Het was een teken van dank voor de manier waarop Franco met dit concordaat de belangen en de positie van de katholieke kerk in de Spaanse maatschappij had versterkt. Opvallend is dat er in het concordaat slechts gesproken werd over de positie en de privileges van de kerk en niet zozeer naar de Spaanse staat.

¹⁴⁸ Tusell, *Spain: From Dictatorship to Democracy*, 205.

Deze komt in dit concordaat slechts naar voren als de beschermheer van de katholieke belangen.¹⁴⁹ Vanuit dat oogpunt kan men stellen dat het concordaat in het voordeel van het Vaticaan uit is gevallen. Hoewel daar ongetwijfeld een waarheid in zit, hoefde de kerk in dit concordaat niet specifieke toezeggingen te doen aan de regering van Franco. Het concordaat is een niet de eerste toenadering tussen Franco en het Vaticaan, maar kan gezien worden als een officiële erkenning en versterking van elkaars positie in Spanje.

Het Reichskonkordat met Hitler van 1933.

De concordaten tussen Mussolini, Franco en het Vaticaan waren geen unicum. In 1933 kwam het *Reichskonkordat* tot stand, een concordaat getekend in Rome om de betrekkingen tussen het Vaticaan en de nieuwe Duitse regering van Hitler vast te leggen. Historici Karlheinz Deschner en Klaus Scholder gaan hier in hun werken *Mit Gott und dem Führer: Die Politik der Päpste zur Zeit des Nationalsozialismus* (1988) en *Die Kirchen und das Dritten Reich* (1977) verder op in. Deschner stelt dat het Vaticaan haar steun gaf aan de nationaal-socialisten.¹⁵⁰ In januari 1933 ontmoette Hitler de pauselijke gezant Franz Baron von Papen, die stelde dat Hitler de steun van het Vaticaan kon krijgen op twee voorwaarden.¹⁵¹ De eerste voorwaarde was dat de communistische partij in Duitsland vernietigd diende te worden. De tweede voorwaarde betrof het ondertekenen van een nieuw concordaat. Op 24 maart dat jaar werd de *ermächtigungsgesetz* door het parlement goedgekeurd. Dit gebeurde met de steun van onder andere de Katholieke Centrum Partij. Hiermee was de dictatuur in Duitsland een feit geworden en werden alle partijen, op de NSDAP na, opgeheven. Later dat jaar werd het nieuwe concordaat tussen Duitsland en het Vaticaan getekend. Het motief van het Vaticaan om dit te doen komt naar voren uit de woorden van kardinaal Faulhaber.

¹⁴⁹ Tusell, *Spain: From Dictatorship to Democracy*, 206.

¹⁵⁰ K. Deschner, *Mit Gott und dem Führer: Die Politik der Päpste zur Zeit des Nationalsozialismus* (Keulen 1988) 34.

¹⁵¹ Deschner, *Mit Gott und dem Führer*, 34-35.

Hij stelde in april 1933 dat het nationaal-socialisme, net als het fascisme, door het Vaticaan als grote kracht tegen het communisme werd gezien. De paus moest blijven letten op de grotere belangen en het opheffen van de democratie als nevenschade accepteren.¹⁵² Scholder stelt daarbij dat het concordaat in de context van een grotere *Friedensschluss* tussen het fascisme en het Vaticaan gezien kan worden.¹⁵³ Het concordaat bevestigde de nieuwe positie van de nationaal-socialisten in Duitsland en gaf legitimiteit aan de manier waarop Hitler de macht had verkregen. Deschner stelt daarbij dat de steun voor dit concordaat rechtstreeks van de paus kwam en dat de bisschoppen en de katholieke bevolking dit voorbeeld dienden te volgen.¹⁵⁴ Het Vaticaan had, net als met Mussolini in 1929, wederom een succesvol concordaat kunnen sluiten met een fascistische dictator.

¹⁵² Deschner, *Mit Gott und dem Führer*, 40.

¹⁵³ K. Scholder, *Die Kirchen und das Dritten Reich: Vorgeschichte und Zeit der Illusionen 1918-1934* (Berlijn 1977) 207.

¹⁵⁴ Deschner, *Mit Gott und dem Führer*, 34.

Comparatieve analyse

Om een beter inzicht te krijgen in het effect van de ‘verzoening’ tussen de kerk en staat in Italië en Spanje is het belangrijk te kijken naar een samenhang of correlatie binnen deze verzoeningsperiode. Deze kan gevonden worden door met een kwalitatieve vergelijking de concordaten, het hoogtepunt van de verzoening tussen kerk en staat, te analyseren. Het concordaat van 1929 en die van 1953 hebben enkele belangrijke overeenkomsten die de positie van de katholieke kerk in de Italiaanse en Spaanse maatschappij versterken. Zo dragen beide concordaten er zorg voor dat het katholicisme de officiële staatsgodsdienst van het land is, dat de eigendommen van de katholieke kerk worden erkend, dat de katholieke feestdagen door de staat zullen worden gewaarborgd en dat de Katholieke Aktie vrij is om haar activiteiten in deze landen voort te zetten. Daarbij is een belangrijke overeenkomst dat beide concordaten Vaticaanstad als een soevereine natie erkennen. Voor zowel Italië als Spanje geldt dat de concordaten gezien kunnen worden als het hoogtepunt van de verzoening tussen kerk en staat, een belangrijk aspect binnen de jaren van consensus. De Felice en Tusell laten zien dat in de periode dat deze concordaten gesloten worden de dictaturen in Italië en Spanje breed gedragen worden door de bevolking. De relatie tussen kerk en staat zoals vormgegeven door de concordaten vormde het sluitstuk voor de jaren van consensus en is een cruciale overeenkomst tussen beide landen.

De asymmetrie komt in de volgende aspecten naar voren. Het fascisme in Italië had als ideologie geen uitgesproken vooraannames over de positie van de kerk in de fascistische staat. Wel waren er in het Italiaanse fascisme antiklerikale onderstromen. Het was echter wel duidelijk dat het oplossen van de Romeinse Kwestie één van de speerpunten van de fascistische regering moest worden gezien het belang van de maatschappelijke consensus in conservatieve zin waar het bewind naar streefde. Het Verdrag van Lateranen bracht deze kwestie tot een einde. Door het concordaat verkreeg het Vaticaan haar zelfstandigheid en werd Vaticaanstad een officiële en onafhankelijke staat. Dit aspect was duidelijk een meer politieke kwestie dan enkel de positie van de kerk in de maatschappij en wordt getekend door pragmatisme. De Italiaanse staat werd namelijk op haar beurt weer door het Vaticaan erkend, wat de legitimiteit van de fascistische regering versterkte.

Tijdens het optreden van Italië in Ethiopië (1935-1936) kreeg Mussolini sterke internationale kritiek, maar het Vaticaan stelde zich hierin afzijdig op. De overeenkomst die in het concordaat gemaakt was had dus effect, want Mussolini kon gerust zijn dat een openlijke aanval van het Vaticaan op zijn buitenlands beleid zou uitblijven. Binnen de relatie tussen Italië en het Vaticaan bleven er wel grote geschilpunten. Dit komt het duidelijkste naar voren in de positie van de Katholieke Actie in Italië. Deze katholieke organisatie had in het begin van het fascisme nog alle ruimte om te opereren, maar het was de wens van de fascistische staat om deze organisatie binnen de fascistische staat in de lijven. In 1931 uitte paus Pius XI hier zijn zorgen over, wat ertoe leidde dat het gesprek tussen beide partijen weer op gang kwam. De conclusie van dit gesprek was dat men het getekende concordaat niet op het spel wilde zetten en dat Mussolini de Katholieke Actie toestond.

In Spanje overheerste in plaats van de pragmatiek juist het diepe geloof in het in ere herstellen van het katholicisme. Tijdens de regering van Franco in Spanje speelde het katholicisme namelijk vanaf het begin een centrale rol. De voorafgaande burgeroorlog werd juist door Franco en zijn aanhangers gevochten om de monarchie en het geloof tegen de communisten te beschermen. Zodoende kreeg het katholieke geloof ook een belangrijke ideologische rol in dit nieuwe Spanje. Hoewel Franco al direct na zijn aantreden door de paus werd erkend als een voorvechter van het geloof, zou het pas tot 1953 duren voordat het definitieve concordaat getekend zou worden. Hierbij vallen de volgende verschillen met het Italiaanse concordaat scherp op. In het concordaat van 1953 wordt de katholieke kerk als de perfecte samenleving gezien en hebben instanties die te maken hebben met de publieke opinie de plicht om het katholicisme te verdedigen. Het katholicisme is daarmee in tegenstelling tot Italië niet slechts een onderdeel van de maatschappij, maar het is hoe de maatschappij dient te zijn. Dit verschil is ook zichtbaar in het onderwijs. Beide concordaten stellen dat het katholicisme een rol speelt binnen het onderwijs, maar in Spanje heeft dit veel grotere betekenis dan in Italië. Onder Franco moet elke vorm van onderwijs in lijn zijn met de visie van de katholieke kerk en geeft de kerk het recht om boeken en publicaties die niet in deze visie passen te verbieden.

Het katholicisme was deel uit gaan maken van de nationale identiteit van Spanje en de natie en het geloof werden in de ogen van een Spaanse nationalist onafscheidelijk van elkaar. Het Vaticaan richtte zich in deze tijd op een zo goed mogelijke samenwerking met beide dictaturen. Door het concordaat met Mussolini is het Vaticaan zoals wij dat vandaag de dag kennen ontstaan en dankzij het concordaat met Franco zijn de belangen van de katholieke kerk in Spanje sterker geworden dan dat ze ooit tevoren in Spanje waren geweest. Beide zijn bijzonder gunstig geweest voor de katholieke kerk. De prijs die het Vaticaan hier voor heeft moeten betalen is die van het, al dan niet stilzwijgend, goedkeuren en ondersteunen van de huidige dictaturen. De positie van de kerk was in beide landen dus van sterke aard, vooral in het onderwijs en de maatschappij, maar betekende wel dat men aan politieke macht moest inleveren. In de concordaten was er daarbij nog een belangrijk verschil tussen Italië en Spanje. In Italië werden de katholieken nu geacht niet meer deel te nemen aan de politiek, met als gevolg dat de *Partito Popolare Italiano* (PPI) uit de Italiaanse politiek verdween. Van zo'n afspraak was in Spanje geen sprake. Het belang van de twee concordaten voor het Vaticaan was tweeledig. Allereerst droeg de steun van het Vaticaan aan beide dictaturen er aan bij dat het socialisme en het communisme in deze landen werd tegengewerkt. Ten tweede brachten de concordaten de katholieke kerk binnen Italië en Spanje weer naar een positie van macht en aanzien en leidde het tot de totstandkoming van Vaticaan als soevereine natie. Tot slot kan een belangrijk onderscheid tussen de concordaten gevonden worden in de betekenis van deze concordaten voor het Vaticaan. Het Verdrag van Lateranen is voor de katholieke kerk door de stichting van het Vaticaanstad ook wel als 'het concordaat van de eeuw' te betitelen, terwijl het concordaat van 1953 meer een bevestiging van de positie van de katholieke kerk in de Spaanse maatschappij was.

Conclusie

De opkomst van het fascisme in Italië en het francoïsme in Spanje hebben een grote rol gespeeld in de ontwikkeling van de relatie tussen kerk en staat in beide landen. De pausen Pius XI en Pius XII speelden als hoofd van het katholicisme en het Vaticaan in deze periode een directe rol in de ontwikkeling van deze relatie en zijn daardoor het onderwerp geworden van menig historisch onderzoek of controversie. Latere pausen als Franciscus en Johannes Paulus II hebben uitgebreid bij dit verleden stil gestaan en hiervoor om vergiffenis gevraagd. Deze afwijzing van het ‘foute verleden’ van de kerk door de moderne pausen is gezien het huidige discours begrijpelijk, maar voor historici is het van belang verder te kijken dan deze normativering. De relatie tussen het Vaticaan en de dictaturen in Italië en Spanje heeft namelijk haar eigen historische context en was het gevolg van een lange periode van spanningen tussen kerk en staat. Daarmee kwam de volgende hoofdvraag tot stand: zijn de negentiende-eeuwse spanningen tussen kerk en staat van invloed geweest op de verhoudingen tussen kerk en staat onder Mussolini en Franco en de oplossingen die tijdens de beide dictaturen gekozen werden?

Om antwoord te geven op deze hoofdvraag is in hoofdstuk een onderzoek gedaan naar het ontstaan van de negentiende-eeuwse spanningen tussen kerk en staat in beide landen. Er is daarbij gebruik gemaakt van de comparatieve analyse om duidelijkheid te creëren in de verschillen en overeenkomsten tussen Italië en Spanje. Op deze manier is gebleken dat de transnationale gebeurtenis van de opkomst van de liberale staat in Europa op zowel Italië als Spanje van grote invloed was. Beide landen hadden in het begin van de negentiende eeuw te maken met Franse overheersing en werden beïnvloed door de liberale en seculiere visie die de Fransen zich na de Franse Revolutie eigen hadden gemaakt, zoals de scheiding tussen kerk en staat. Daarbij is het van belang te stellen dat de spanning tussen kerk en staat in beide landen al voor deze Franse overheersing aanwezig was, maar dat met de opkomst van de liberale staat deze spanningen zich veel sterker manifesteerden. De opkomst van de liberale staat in beide landen kan worden gezien als *histoire croisée* en vormt daarmee de belangrijkste overeenkomst in de tussen beide landen in de relatie tussen kerk en staat in de negentiende eeuw.

Belangrijke verschillen in de relatie tussen kerk en staat in Italië en Spanje zijn als volgt naar voren gekomen. In Spanje was er tot 1844 sprake van een grote confrontatie tussen de liberale staat en de positie van de katholieke kerk. Privileges werden ingeperkt en kerkelijk grondbezit genationaliseerd. Vanaf 1844 is er echter sprake van een normalisering van de relatie tussen de liberale staat en de katholieke kerk, met het concordaat als 1851 als hoogtepunt van een negentiende-eeuwse verzoening tussen kerk en staat in Spanje. Vergelijkt men dit met Italië is al snel een duidelijke asymmetrie waarneembaar. Waar de paus tot 1848 nog als bindend figuur voor de toekomstige Italiaanse natie werd gezien door de liberalen, veranderde dit nadat de paus zich in 1849 in het kamp van de antirevolutionairen schaarde. Vanaf dit moment werd de spanning tussen de liberale statenwereld in Italië en de beweging van de *Risorgimento* steeds groter, wat resulteerde in een directe oorlog tegen de Pauselijke Staten. De paus was aan het einde van de eeuw de ‘gevangene van het Vaticaan’ geworden, met de Romeinse Kwestie als groot obstakel voor een goede relatie tussen kerk en staat. Hoewel in Spanje met de komst van de Eerste Spaanse Republiek (1873-1874) de spanning tussen kerk en staat weer toenam, normaliseerde dit weer met het herstel van de monarchie en er is daarmee een divergentie waar te nemen van de situatie in Italië.

In hoofdstuk twee is onderzoek gedaan naar de relatie tussen de kerk en de nieuwe ideologieën van het fascisme en het francoïsme. Hierbij speelde het begrip *descriptively historical comparison* een belangrijke rol om onderzoek te doen naar vergelijkbare motieven en ideeën tussen de nieuwe ideologieën en de ideologie van het pausschap. De belangrijkste bevinding is dat er binnen deze ideologieën een sterke mate van *ideological permeability* bestaat. Antiliberalisme, anticommunisme, het geloof in autoriteit, het corporatisme en het anti-individualisme nemen bij alle drie de ideologieën een centrale rol in de ordening van de maatschappij. Er is daarmee sprake van een zekere verwantschap tussen het fascisme in Italië en het francoïsme in Spanje en deze aspecten kunnen ook binnen de ideologie van het pausschap gevonden worden. Er is daarmee sprake van verwevenheid van ideologische aspecten met die van een andere ideologie.

Hieruit kan geconcludeerd worden dat er een ideologische basis was waarop de relatie tussen het Vaticaan en de beide dictaturen gebouwd kon worden. Een andere belangrijke overeenkomst was het maatschappelijke belang van de kerk voor beide dictaturen. De positie van de kerk kon worden aangewend om die van de eigen dictatuur te versterken en om maatschappelijk draagvlak hiervoor te creëren. Het grote verschil tussen de ideologie van het fascisme en francoïsme met betrekking tot de relatie tussen kerk en staat kan gevonden worden in de reden voor het aangaan van deze relatie. Hierin staat het pragmatisme van Mussolini in scherp contrast met de religieuze devotie van Franco. Mussolini had in zijn fascisme geen duidelijke visie op de kerk en investeerde in de relatie met het Vaticaan om de Romeinse Kwestie te kunnen oplossen, terwijl Franco zich door de ‘kruistocht tegen het bolsjewisme’ manifesteerde als de redder van het katholicisme in Spanje.

In het derde hoofdstuk is ingegaan op het hoogtepunt van de verzoening tussen kerk en staat, namelijk de concordaten van 1929 en 1953 en de jaren van consensus. Door een kwalitatieve vergelijking van de concordaten is een duidelijke overeenkomst zichtbaar geworden. Beide concordaten vormden het sluitstuk van het herstel van de relatie tussen kerk en staat in Italië en Spanje en herstelden de traditionele positie van de katholieke kerk in de maatschappij. Voor beide dictaturen was het succesvol tot een einde brengen van een lange periode van spanning tussen kerk en staat een politieke overwinning. De Felice en Tusell stellen dat zowel in Italië als in Spanje de jaren van consensus uiting waren van een breed gedragen steun onder de bevolking voor de regimes. Mussolini en Franco hadden daarmee het oplossen van de spanning tussen kerk en staat verbonden aan het succes en de legitiemiteit van hun eigen regimes. Hoewel de beweegredenen hiervoor tussen de pragmatische Mussolini en religieus fanatiekere Franco verschilden was dit de belangrijkste overeenkomst die de beide dictators gemeen hadden.

De positie van het Vaticaan in de relatie met het fascisme en francoïsme was daarbij grotendeels consistent. De negentiende eeuw en de opkomst van de seculiere ideologieën als het communisme hadden het pausschap doen inzien dat de traditionele positie van de kerk in gevaar was gekomen in Italië en Spanje. Door het bestaan van gemeenschappelijke vijanden als het liberalisme en het communisme was er ideologische affiniteit tussen het rooms-katholicisme van Pius XI en Pius XII en het fascisme en francoïsme. Het Vaticaan combineerde dit met de wens voor legitimiteit van de regimes om door middel van de concordaten de positie van de katholieke kerk in beide landen te versterken. Er is daarmee dus sprake van ideologische motieven voor het aangaan van de relatie met de dictaturen, maar ook van pragmatische motieven om in te spelen op de noden van de dictators en zo de traditionele positie van de kerk in ere te herstellen en zelfs te versterken. De negentiende-eeuwse spanning tussen kerk en staat vormde de basis voor de relatie tussen de dictaturen en het Vaticaan omdat zowel Mussolini, Franco als het pausschap baat hadden bij het tot een einde komen van deze spanning om zo de eigen positie binnen de natie te versterken.

Bekijken we de mogelijkheden voor het vervolgonderzoek zou er gekeken kunnen worden naar hoe de transitie naar een democratische staat werd ingezet na de val van de dictaturen en hoe of de politiek van het Vaticaan in Italië en Spanje hierdoor fundamenteel veranderde of zij haar verkregen positie bleef verdedigen met dezelfde politiek. Een goed werk hiervoor is het werk van Daniele Conversi, 'The smooth transition: Spain's 1978 Constitution and the nationalities question', in: *National Identities*, vol. 4, no 3 (Londen 2002). Het belang van de concordaten speelt hierbij een belangrijke rol en een potentiële onderzoeksvraag zou kunnen zijn in hoeverre de verworven privileges van de katholieke kerk behouden zijn gebleven met de val van de dictaturen in Italië en Spanje.

Literatuur

Bank, J., *God in de Oorlog, De rol van de Kerk in Europa 1939-1945* (Amsterdam 2015).

Bank, J., 'Pius XI en Pius XII, De katholieke kerk in een tijd van totalitaire ideologieën'. In: F. W. Lantink en J. Koch (ed), *De paus en de wereld, Geschiedenis van een instituut* (Amsterdam 2012) 347-370.

Barthel, M., *The Jesuits: History and Legend of the Society of Jesus* (William Morrow & Co 1984).

Beaufort de, F., Hägg, I. en Van Schie, P., *Seperation of Church and State in Europe, with views on Sweden, Norway, the Netherlands, Belgium, France, Spain, Italy, Slovenia and Greece* (Den Haag 2008).

Ben-Ami, S., *Fascism From Above, The Dictatorship of Primo de Rivera in Spain 1923-1930* (Oxford 1983).

Binchy, D. A., *Church and State in Fascist Italy* (Oxford 1970).

Borutta, M., *Antikatholizismus, Deutschland und Italien im Zeitalter der europäischen Kulturkämpfe* (Göttingen 2010).

Bracco, R., *Persecuzione in Italia* (Rome 1967).

Callahan, W., *Church, Politics and Society in Spain, 1750-1874* (Cambridge 1984).

Calleja, E., 'The symbolism of violence during the Second Republic in Spain, 1931–1936', in C. Ealham en M. Richards (ed), *The Splintering of Spain: Cultural History and the Spanish Civil War, 1936–1939* (Cambridge 2005).

Carsten, F. L., *The Rise of Fascism* (Londen 1967).

Chadwick, O., *Britain and the Vatican during the Second World War* (Cambridge 1986).

Coppa, F., *The Papacy in the Modern World, A political History* (Cornwall 2014).

Conversi, D., 'The smooth transition: Spain's 1978 Constitution and the nationalities question', *National Identities*, vol. 4, no 3, November 2002.

- Cornwell, J., *Hitler's Pope, The secret History of Pius XII* (Londen 1999).
- Cortés, J. D., *Essay on Catholicism, Liberalism and Socialism, Considered In Their Fundamental Principles* (Philadelphia 1862).
- Crow, J. A., *Spain the root & the flower. An interpretation of Spain and the Spanish People* (Londen 1985).
- Delzell, C. F., 'Mussolini il duce by Renzo de Felice', *The Journal of Modern History* 55 (1983) nr. 4 (december) 762-765.
- Deschner, K., *Mit Gott und dem Führer: Die Politik der Päpste zur Zeit des Nationalsozialismus* (Keulen 1988).
- Deschner, K., *God and the Fascists: The Vatican Alliance with Mussolini, Franco, Hitler, and Pavelic* (New York 2014).
- Duggan, C., *The Force of Destiny, A History of Italy since 1796* (Londen 2007).
- Ercolessi, G., *Italy: born as a Secular State in the XIX Century, back to a Clerical Future in the XXI Century?* In: *Seperation of Church and State in Europe*, F. de Beaufort, I. Hägg en P. van Schie (ed) (New York 2008).
- Esdale, J., *Spain in Liberal Age 1808-1939: From Constitution to Civil War, 1808-1939* (Cornwall 2000).
- Falasca-Zamponi, S., *Fascist spectacle : the aesthetics of power in Mussolini's Italy* (Berkeley 2000).
- Foley, P., *The Catholic-Liberal Struggle and the Church in Spain: 1834-76* (Albuquerque 1983).
- Freedon, M., *Ideology. A Very Short Introduction* (Oxford 2003).
- Gentile, G., *Benito Mussolini . La Dottrina del fascismo* (University of Buffalo 1932).
- Gibson, I., *Fire in the Blood: The New Spain* (Londen 1992).

- González Ruiz, J. M., *Creer es comprometerse* (Barcelona 1968).
- Grab, A., *The Napoleonic Legacy in Italy* (Florida 2003).
- Graham, H., *The Spanish Civil War: A Short Introduction* (2005).
- Haupt, H. G., 'Historische Komparatistik in den internationalen Geschichtsschreibung'. In: G. Budde, S. Connad en O. Janz (ed) *Transnationale Geschichte. Themen, Tendenzen und Theorien* (Bonn 2010) 138-156.
- Jensen, G., *Franco, Soldier, Commander, Dictator* (Washington DC 2005).
- Jones, H., Östberg, K. En Randeraad, N., *Contemporary history on trial: Europe since 1989 and the role of the expert historian* (Manchester 2007).
- Kertzer, D. I., *The Pope and Mussolini: the secret History of Pius XI and the Rise of fascism in Europe* (Oxford 2014).
- Kocka, J., 'Comparison and Beyond', *History and Theory* 42 (februari 2003) 39-44.
- Lantink, F. W. en Koch, J., (eds.) *De paus en de wereld, Geschiedenis van een instituut* (Amsterdam 2012).
- Leijendekker, M., 'Paus vraagt vergiffenis voor fouten', *NRC*, 13 maart 2000.
- Lockhart, J. en Schwartz, S., *Early Latin America*, (New York 1983).
- Lorenz, C., *De constructie van het verleden, Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (Amsterdam 2014).
- MacGregor, K., *Mussolini unleashed, 1939–1941: Politics and Strategy in Fascist Italy's Last War* (Cambridge 1999).
- Marin, J. S., *Datos sobre la iglesia española contemporánea, 1768-1868* (Madrid 1975).
- Molony, J., 'Christian social thought; A Catholic social teaching'. In Gilley, Sheridan, Stanley en Brian, *World Christianities c. 1815- c. 1914. Cambridge History of Christianity*. Vol. 8 (Cambridge 2006).
- Neville, P., *Mussolini* (Londen 2004).

- Osta van, J., *Geschiedenis van het moderne Italië: tussen liberalisme en fascisme* (Nijgh & Van Ditmar Universitair 1989).
- Papenheim, M., *Roma o morte: culture wars in Italy*. In: Clark, C. En Kaiser, W., *Culture Wars. Secular-Catholic Conflict in Nineteenth Century Europe* (Cambridge: 2003).
- Payne, S. G., *Spanish Catholicism: An Historical Overview* (Madison 1984).
- Payne, S. G., *Franco and Hitler: Spain, Germany, and World* (Yale 2008).
- Pollard, J., *Catholicism in Modern Italy: Religion, Society and Politics Since 1861* (Routledge 2008).
- Pollard, J., *The Vatican and Italian Fascism, 1929-32, A study in conflict* (Cambridge 1985).
- Preston, P., *The Spanish Holocaust: Inquisition and Extermination in 20th century Spain* (2012).
- Preston, P., The Making of a Caudillo, in *Franco: A Biography* (1993).
- Puza, R. en Doe, N., *Religion and Law in Dialogue: Covenatal and Non-Covenantal Cooperation and Non-Covenantal Cooperation between State and Religion in Europe* (Parijs 2006).
- Quiroga, A., *Making Spaniards* (Palgrave 2007).
- Rizi, F., *Benedetto Croce and Italian Fascism* (Londen 2003).
- Sabetti, F., *The Liberal Idea In 19th Century Italy: Building A New Science Of Politics* (San Francisco 2001).
- Sánchez, J., *Anticlericalism: A Brief History* (Londen 1972).

- San Martín, I., 'Pope apologizes for the Catholic persecution of Pentecostals', *Globe Correspondent*, 28 juli 2014.
- Scholder, K., *Die Kirchen und das Dritten Reich: Vorgeschichte und Zeit der Illusionen 1918-1934* (Berlijn 1977).
- Schöppe, L., *Konkordate seit 1800. Originaltext und deutsche Übersetzung der geltenden Konkordate* (Berlijn 1964).
- Scott, J. B., "The Treaty between Italy and the Vatican" in *Proceedings of the American Society of International Law at Its Annual Meeting* (1921–1969) Vol. 23, (April 24–27, 1929).
- Shubert, A., *A Social History of Modern Spain* (Londen 1990).
- Smith, D. M., *Cavour* (Londen 1985).
- Soames, J., *The Political and Social Doctrine of Fascism by Benito Mussolini* (Londen 1933).
- Sternhell, Z., *The birth of fascist ideology, From cultural rebellion to political revolution* (Princeton 1994).
- Sueiro, D. en Diaz Nosty, B., *Historia del Franquismo Vol 1* (Madrid 1986).
- Tusell, J., *Spain: From Dictatorship to Democracy, 1939 to the present* (Oxford 2007).
- Ullman, J. C., *The Tragic Week. A Study of Anticlericalism in Spain, 1875-1912* (Cambridge 1968).
- Whittam, J., *Fascist Italy* (Manchester 1995).

Bronnen

‘Verdrag van Lateranen 1929’

<http://www.vaticanstate.va/content/dam/vaticanstate/documenti/leggi-e-decreti/Normative-Penali-e-Amministrative/LateranTreaty.pdf> (11 juni 2015).

‘Concordaat tussen Franco en het Vaticaan van 1953’

http://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/archivio/documents/rc_seg-st_19530827_concordato-spagna_sp.html (11 juni 2015).

‘Quanta Cura 1864’ website *Rooms Katholieke Documenten*

<http://www.rkddocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=430&highlight=Quanta+Cura+1864> (03-01-2016).

‘Syllabus Errorum’ website *Rooms Katholieke Documenten*

<http://www.rkddocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=816&id=4354>>(03-01-2016).

‘Encycliek 1891 van paus Leo XIII’

http://w2.vatican.va/content/leo-xiii/en/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_15051891_errum-novarum.html (5 januari 2016).

The Spanish Situation: A Survey. Joint Letter Addressed by the Bishops of Spain to the Catholic Bishops Throughout the World on the Civil War in Spain. Vertaald door William F. Montavon, Washington D.C. 1937